

Inhoudstafel

van het driemaandelijks tijdschrift van de Auschwitz Stichting Nr. 62 (januari-maart 1999)

- 3 **Baron Paul HALTER**, *Editoriaal*
- 7 **Yannis THANASSEKOS**, *Valse historiografische problemen en ware vragen over herinnering. De Shoah : uniek of universeel fenomeen ?*
- 21 **Wim SMIT**, *Anne Frank en de noodzakelijke inculturatie van de herinnering aan de Holocaust. Een hopeloos gevecht tegen de historische vergetelheid ?*
- 29 **Paul DE KEULENAER**, *Dodenmarsen*
- 33 **Paul DE KEULENAER**, *Het XXste konvooi - 19 april 1943 - Getuigenis van een jong leven...*
- 37 **Simon GRONOWSKI**, *Ik was een kind van het XXste konvooi*
- 55 **Fabian VAN SAMANG**, *Joods verzet en Duitse repressie in de getto's van het Derde Rijk. Een empirische studie op basis van ego-documenten*
- 91 **Henri GOLDBERG**, *Wat is de waarde van een dode in Auschwitz ?*
- 93 **Paul DE KEULENAER**, *Eens zullen de getuigen er niet meer zijn... In Memoriam Tobias Schiff*
- 95 **Jean-François KAHN**, *De opstand van de joden tegen «affairisten van de Shoah»*
- 97 **Paul DE KEULENAER**, *Auschwitzherdenking Amsterdam 1999. Herdenking en kunst versus Auschwitz*
- 99 **Pedagogische diensten van de Stichting Auschwitz**

Met het nummer dat voor U ligt, geachte lezer zetten wij het nieuwe werkingsjaar in. Met het millennium voor ogen stellen we vast, als we een terugblik werpen op de voorbije eeuw dat de kaarten van de geschiedenis meermaals herstockten werden, dat er ergens wel een oorlog was. Blijkbaar leert de mens niet uit zijn verleden en stellen we vast dat een continue alertheid meer dan eens geboden is. Getuige hiervan de bijdrage van Jean-François Kahn en Henri Goldberg.

Eén van de antwoorden die Stichting geeft op deze nooit aflatende machtsijver en de voortdurende ontmenselijking van de mens door oorlogen is de jaarlijkse studiereis naar de vernietingskampen van Auschwitz-Birkenau voor leerkrachten en vormingswerkers. Dit nummer staan dan ook volledig in het teken van deze reis. Naast de artikels van algemeen beschouwende en historische inslag van Yannis Thanassekos, Fabian Van Samang en Wim Smit laten we de getuigen aan het woord : Jacques Rozenberg als overlevende van Auschwitz-Birkenau en Simon Gronowski een kind van het XX ste transport.

Getuigen is onze opdracht, voor zolang het nog kan want *Eens zullen de getuigen er niet meer zijn* is de titel van een film van Frans Buyens, gedraaid in april 1978. We waren met een honderdtal jongeren, het was de eerste maal dat we teruggingen. Het ligt vandaag ver achter ons, ons einde echter dichterbij, een realiteit die we niet kunnen ontvluchten een realiteit waar we dagelijks mee geconfronteerd worden.

Dagelijks ontvallen ons zuster en broeders lotgenoten, met enkelen strijden wij verder tegen wat men de onwetendheid noemt. Het gedenken en het herdenken moet altijd opnieuw vorm krijgen opdat men zou weten. Onwillekeurig denk ik

hier terug aan de uitspraken van lotgenoten die de reis in 1978 meemaakten :

«de jongelui die met ons meegekomen zijn, hebben ons in zekere zin geholpen ietwat dat stilzwijgen te verbreken waarachter wij ons definitief hoopten te verschuilen, omdat wij het beter oordeelden er niet meer over te spreken. Als dit hen min of meer bewust kan maken, dan denk ik dat het de moeite loont» aldus Jean Perissinoto.

Het gaat hier om bewustwording op verschillende vlakken. De uitspraak toen , van Maurice Goldstein is in die zin ook kenschetsend :

«ik ben hier zo vaak gestorven... dat het feit van hieruit te geraken uiteindelijk de ware geboorte was. Dat is het fysieke probleem, het tastbare aspect. Maar er is nog wat anders... en dat andere is het leven, het leven dat je geleid hebt in de kampen, de contacten die je had met mensen uit diverse landen, uit uiteenlopende milieus... Velen van hen waren verbonden door een lijn die ik een politieke lijn zou moeten noemen, zonder dat die echter georganiseerd werd tussen die mensen uit diverse milieus, uit diverse landen. Het was een lijn van menselijkheid en van een heerlijk, echt socialisme dat ik tot nu toe nergens aangetroffen heb maar waar ik van droomde en dat voor mij een openbaring was. Een openbaring, want politiek actief zijn op je 15de, betogen op je 14de tegen de non - interventie in de Spaanse burgeroorlog dat is waarlijk zich interesseren voor wat er in de wereld omgaat. Maar, en het kan paradoxaal klinken, ik ben pas echt oog gaan krijgen voor de wereld en de ware menselijke problemen toen ik in Auschwitz zat. Dat kwam niet uitsluitend door de onmenselijkheid van de nazi's maar ook dankzij dat contact wat ik die politieke lijn genoemd heb, die zich ontwikkelde onder de mensen die hier leefden en stierven. Dat bedoelde ik in feite toen ik zei dat ik geboren werd op het moment dat ik Auschwitz ontkwam.

ook deze van Jacques Rozenberg :

«aanvankelijk kon ik slechts één woord over mijn lippen krijgen : liefde ! Ik bleef het steeds maar herhalen als verweermiddel tegen die stortvloed van haat en al die verschrikkingen die we hier meegemaakt hebben en die me gisteren weer naar de keel grepen en me het spreken onmogelijk maakten. Al die angsten die me weer overvielen, al dat sterven van de andere en het mijne, want wij zien hier allen duizenden keren doodgegaan. Dat alles heeft mij

opnieuw overvallen en ik meen dat je tegen die stortvloed van haat en vernietiging slechts één woord kan stellen nl. liefde in de zin van menselijke warmte. Liefde voor het menselijk wezen, het wezen dat je bemint, het wezen dat jou liefheeft en dat is het enige mogelijke afweermiddel voor diegenen die deze hel overleefd hebben.»

Uiteraard, vergeten wij ook niet de grote ondersteuning die René Raendorf, ons in het voorbije jaar ontvallen, ons heeft gebracht.

Getuigen om te overleven, om te laten leven, een leven waardig aan de mens, een gewoon fundamenteel recht !

VALSE HISTORIOGRAFISCHE PROBLEMEN EN WARE VRAGEN OVER HERINNERING

De Shoah : uniek of universeel fenomeen¹ ?

De vraag of de Shoah een uniek dan wel een universeel fenomeen is, vormt nu al ruim twintig jaar het kernpunt in een steeds terugkerend debat en geeft in allerlei publicaties, interviews e.d. aanleiding tot ongeëvenaarde hartstochten, polemieken en eindeloze controversen. Dit houdt in zeker opzicht verband met één van de moeilijkheden van het hedendaagse geweten - in zijn drie fundamentele dimensies : historisch, politiek en ethisch - om het verschijnsel IIIe Rijk en zijn specifieke misdaden te vatten. Geen enkele gebeurtenis ooit heeft zoveel problemen opgeleverd als het gaat om de vraag hoe de historische context, de politieke besluitvorming en de wijze van herinnering met elkaar in verband moeten worden gebracht. Al die problemen stellen zich met een ongekende scherppte en gaan gepaard met talloze antinomieën. De protagonisten in het debat over het unieke dan wel universele karakter van de Shoah zijn groot in aantal : enerzijds de diverse groeperingen die de herinnering levend willen houden (verenigingen, instellingen) en die de gebeurtenis collectief verbeelden, en anderzijds een indrukwekkend gamma van intellectuelen (filosofen, theologen, historici, sociologen en, in het algemeen, vertegenwoordigers van de diverse disciplines van de menswetenschappen die zijn betrokken bij ons streven naar het begrijpen en ophelderen van het verschijnsel). Het debat gaat dus over de herinnering, maar is ook academisch en cultureel van aard, omdat het op zijn eigen wijze bijdraagt aan de vorming van onze beelden van de gebeurtenissen.

¹ Bijdrage aan het Colloquium «Histoire, mémoire et éthique : comment transmettre ?», georganiseerd door het IFRAS-Forum en de Auschwitz-Stichting (Nancy, 25-28 november 1998)

Toch is er iets vreemds in heel deze hartstochtelijke en hartstocht verwekkende discussie : terwijl het unieke karakter van het gebeurde - zoals van elke gebeurtenis - voor de historicus geen enkel probleem oplevert, omdat het in zijn professionele discours een *gegeven* vormt dat niet om een bewijs vraagt - liggen de epistemologische problemen van de geschiedenis duidelijk elders; die hebben betrekking op verklaringsmodellen waarin hetzij unieke oorzaken hetzij algemene verbanden aan bod komen - wordt dit unieke karakter, waar het de Shoah betreft, op waarlijk bizarre wijze meteen het voorwerp van uitvoerige bewijsvoeringen en eindeloze en verwarde debatten. Enigszins vooruitlopend op de materie, zou je kunnen zeggen dat hier de fout wordt gemaakt dat men een controverse die helemaal niets met geschiedschrijving te maken heeft, maar zich situeert op een heel ander niveau van conceptualisering en begrip, tóch als een «historisch probleem» wenst te beschouwen. Het komt mij namelijk voor dat dit vraagstuk, hoe belangrijk het ook moge zijn, niet valt onder de geschiedenis als wetenschap en vak, maar thuishoort in het domein van de herinnering die onmisbaar is voor onze existentiële betrokkenheid op het verleden, de gebeurtenissen en de wereld in het algemeen. Door deze twee benaderingswijzen door elkaar te halen worden mijn inziens heel wat misverstanden en onechte meningsverschillen veroorzaakt. Historisch gezien is, zoals reeds gezegd, elke gebeurtenis uniek. Dat betekent niets anders dan dat alles zich slechts één maal voordoet : «Op 12 oktober 1212 heeft Jan Zonder Land op 45-jarige leeftijd over deze brug gelopen» : deze typisch historische bewering impliceert dat er weinig kans bestaat dat Jan Zonder Land nog eens over die brug zal lopen. Dit standpunt over het unieke karakter van gebeurtenissen betekent uiteraard niet dat de historicus niet kan generaliseren en vergelijken door na te gaan in welk opzicht historische gebeurtenissen en verbanden op elkaar lijken *en* van elkaar verschillen. Wanneer daarentegen in onze herinnering iets als uniek is blijven hangen, gaat het om iets heel anders : dat unieke ligt niet in het verleden - het domein van de geschiedenis en het singuliere - maar in het heden dat op dit ogenblik vorm geeft aan ons bewustzijn van de wereld en onze existentiële verhouding tot het verleden. In tegenstelling tot wat men gewoonlijk denkt, verdiept herinnering zich niet in het verleden. Zij zwerft uitgehongerd rond het heden. Voor de herinnering is het verleden niet - zoals wèl voor de geschiedenis - een tekst die moet worden geproduceerd, maar een voorwendsel * om dat verleden nog eens te bezoeken als een permanent geactualiseerde ervaring. Sinds de

* In het Frans «prétexte». De woordspeling (texte - prétexte) gaat in het Nederlands helaas verloren (*noot van de vertaler*).

individuele en collectieve herinnering voorwerp van studie zijn, heeft men ontdekt dat het niet alleen gaat om een menselijk *vermogen* dat ons in staat stelt het verleden zo getrouw mogelijk weer te geven, maar ook om een complexe *activiteit* die afhankelijk van de belangen die in het heden op het spel staan, dat verleden bewaart, doorgeeft, vergeet, verwijdert, van zich afwerpt, vernietigt, selecteert, censureert en zelfs sublimeert. Het sleutelwoord in dit verband is «identiteit». De identiteit voedt zich met herinneringen. Ik kom daarop nog terug. Historici hebben al heel wat argumenten aangevoerd om te bewijzen dat er bepaalde elementen zijn die de «Shoah» onderscheiden van andere massamoorden uit de geschiedenis en haar tot een unieke gebeurtenis maken. Die argumenten kunnen in twee groepen worden ondergebracht. De eerste groep bevat niet veel meer dan een aantal constatering met betrekking tot de moderniteit : het unieke van de Shoah zou gelegen zijn in het feit dat zij midden in de 20e eeuw plaats vond, in het hart van de Europese beschaving, uitgevoerd werd door een moderne Staat op grond van een openlijk bekendgemaakte staatsideologie en -criminaliteit gericht op de uitroeiing van een heel volk, en werd verwezenlijkt met behulp van een moderne, rationele en hoogwaardige infrastructuur, de laatste loot aan de stam van de moderniteit. Deze argumenten - die voorbij gaan aan de aanvankelijk gememoreerde *kwantitatieve* aspecten of de *intentionaliteit* van het criminele programma - hebben uiteraard alleen betrekking op het verleden. Of zij enige geldigheid hebben ten opzichte van het heden of de toekomst, blijft een open vraag. De argumenten van de tweede groep liggen op een heel ander en stellig fundamenteeler niveau. Hier gaat het om de geweldige problemen die wij bij al onze pogingen - met inbegrip van methodologische *démarches* en pogingen tot historisch begrip - ondervinden als wij de gebeurtenis willen benaderen. Met «benaderen» bedoel ik dan het streven om de gebeurtenissen te vangen in onze gebruikelijke analyses en denkwijzen. Het reduceren van het onbekende tot het bekende - dé weg naar voortgang in de wetenschap - blijkt hier bijzonder problematisch, zo niet onmogelijk, te zijn, juist vanwege het unieke karakter van de gebeurtenissen. In de omgeving van Auschwitz - in de paradigmatische zin van het woord - verloopt alles alsof dit summum van onmenselijkheid de verbeeldingskracht van de historici zelf te boven gaat. De *facto* kan men stellen dat de loop van de gebeurtenissen nu grotendeels duidelijk is, maar de paradox doet zich voor dat hoe groter de feitelijke kennis van de concrete historische feiten wordt, hoe meer het werkelijk raad-

sel van de nazimisdaden zich aan ons inzicht lijkt te onttrekken. De historicus die zich met de «Endlösung» bezig houdt, kan worden vergeleken met de man uit de mythe van de grot, die in werkelijkheid niets anders ziet dan schaduwen en afspiegelingen. Het is ook denkbaar dat de uitroeiing van de joden door de nazi's juist vanwege de grondslagen van ons historisch weten ontsnappen aan elke vorm van historisering. De historicus is niet iemand die alleen over technieken en procedures beschikt om zijn beweringen waar te maken, hij is ook schatplichtig aan een kennis en een intellectuele gezichtseinder die hem tot historicus gemaakt hebben. Geschiedenis als wetenschap - in die zin dat het niet gaat om «opvattingen» of «uitspraken» van een individu, maar om waarheden waarvan de historicus overigens zeer wel het voorlopige en beperkte karakter kent - ontstaat in een ruimere culturele context. In die context worden bepaalde categoriën omgezet in een gemeenschappelijk gedachtengoed en in gemeenschappelijke waarden ; het gaat daarbij om concepten als vrijheid, autonomie, het mogelijke en het onmogelijke, het voorstelbare en het onvoorstelbare, het waarschijnlijke en het onwaarschijnlijke, noodzaak en contingentie, de afwijzing van bovennatuurlijke ingrepen in de loop der gebeurtenissen, enz... enz... Welnu, zodra men deze concepten - die aan deze wetenschappelijke kennis ten grondslag liggen en, meer nog, voorondersteld worden - in het kader van de nazimisdaden een plaats tracht te geven, lijken ze volkomen zinloos te worden. Ten overstaan van de gebeurtenissen staan zowel ons *gezond verstand* als onze meest subtiele *theoriën* machteloos. De rede weigert die gebeurtenissen voor mogelijk of waar te houden - en dat strekt hem tot eer. De getuigen hadden ons al gewaarschuwd : «Normale mensen begrijpen niet dat alles mogelijk is» (David Rousset).

Ik geloof dat een echte volledige confrontatie met deze ervaring vereist dat wij al onze kennis, al onze criteria, met inbegrip van de geldigheid van ons weten, al onze opvattingen en percepties, alle normen die aan de basis liggen van ons denken en handelen en a fortiori aan onze oordelen en vooroordelen toetsen aan Auschwitz. Dat is geen gemakkelijke opgave. Het vereist een soort cognitieve crisis in de zin van een *Krisis* van het denken zoals die in de epistemologie bekend is. Vanuit dit oogpunt kan men «Auschwitz» beschouwen als een cruciale methodologische en epistemologische test voor alle menswetenschappen, met name wat betreft de scheidingslijnen die men gemeend heeft tussen de verschillende disciplines te kunnen trekken.

Gezien deze wezenlijke epistemologische aporiën is de verleiding groot de Shoah uit te roepen tot een bovennatuurlijk, welhaast religieus verschijnsel. Aldus wordt elke poging tot verklaring of begrip ijdel. Zelfs de voor de aanduiding van de gebeurtenissen gebruikte semantiek - holocaust en Shoah - zet er toe aan op zoek te gaan naar bovennatuurlijke zin die zijn zingeving zoekt in de religie of de traditie om toch maar enige «zin» te vinden die zo wreed ontbreekt. Ook het eindeloze gebruik van kwalificaties als «onvoorstelbaar», «onbegrijpelijk», «onuitspreekbaar», «ondenkbaar», «onzegbaar» enz... toont aan hoe moeilijk het is, en draagt ertoe bij de gebeurtenissen buiten de context van de geschiedenis, buiten elke rationaliteit en context te plaatsen en er een welhaast irreele gebeurtenis van te maken die ons begrip overstijgt. Het antwoord op de vraag «hoe» wordt aan de positieve wetenschappen (geschiedenis en menswetenschappen) overgelaten en uiteindelijk leidt dat tot een verbod op de «waarom»-vraag onder het motto dat elke verklaring in casu zou neerkomen op een aanvaarding of een rechtvaardiging van hetgeen er is gebeurd. Aldus wordt de onvermijdelijke «waarom»-vraag ipso facto gereduceerd tot een soort mystiek en dat is dan de enige mogelijkheid om het gebeuren in zijn context toch op afstand te houden, en juist daardoor krijgt het geheel zijn radicaal unieke karakter. Aldus gesteld valt de problematiek uiteraard in de categorie van het religieuze denken - in de ruime zin des woords - en doet zij beroep op een al even religieuze houding ten opzichte van het gebeurde dat «mysterie» is geworden. Herdenkingen en de geritualiseerde herinnering creëren soms symbolische ruimten die deze «communie» - de enige manier om toegang te krijgen tot het heilige en de verborgen zin - mogelijk maken. Maar in Auschwitz als plaats van herdenking wordt het gebeurde massaal gemobiliseerd door de rites en plechtigheden, niet zozeer om kennis te verkrijgen, maar om een halt toe te roepen aan het wegebben van zin en betekenis van het gebeurde. Daar waar de kennis te kort schiet, neemt de iconografie, zo niet de hagiografie, haar rol over en ontplooit al haar suggestieve krachten. Op dat moment verlaten wij het domein van de kennis en verwordt de discussie onvermijdelijk tot onthologisch-theologische speculaties die uiteindelijk niets anders zijn dan een nieuwe versie van het oude debat over de theodicee. Zelfs het woord «holocaust» speelt hier een fundamentele rol in die zin dat het gebeurde kan worden gelijkgesteld met een «messiaanse» ervaring : een soort omgekeerde versie van de goddelijke uitverkiezing. De bevestiging van het unieke karakter van de Shoah lijkt aldus in eerste instantie de rechtstreek-

se consequentie te zijn van een theologisch-filosofische benadering van het fenomeen waarin elke historische contextualisering met een verklarende waarde als bijkomstig van de hand wordt gewezen.

Deze benadering vormt ongetwijfeld een waarborg voor het absoluut singuliere karakter van hetgeen gebeurd is, maar impliceert tegelijkertijd het failliet van de rede ten overstaan van «de ondoorgroendelijke wegen van het radicale kwaad». Datgene wat zich verzet tegen een rationeel begrip, leidt ertoe dat wij een soort theologische houding vol verslagenheid en afkeer innemen. Maar de hamvraag blijft : *Wat in ons als kennend subject verzet zich tegen het begrijpen van het verschijnsel ?* Zolang wij die vraag omzeilen, blijven wij de gevangene van onze emotie en van het gruwelspektakel dat noch kennis noch zin oplevert. Ik denk juist dat wij het gebeurde in zijn ondenkbaarheid moeten denken. Onze poging om te begrijpen kan alleen slagen als resultaat van een lijf aan lijf gevecht tegen datgene wat, in het gebeurde, deze poging telkens weer teniet doet, datgene wat, in deze extreme historische ervaring, onze psyche knakt en onze cognitieve vermogens verlamt. Dat houdt niet in dat daarmee alles kan worden verklaard noch dat alle aporiëen kunnen worden beantwoord. Het gaat veeleer om een tastend, aarzelend, breekbaar zoeken dat zich ten doel stelt enigerlei vorm van kennis te verschaffen over de «onvindbare zin van Auschwitz». Want als dit experiment geen enkel *objectieveerbare* en dus *mededeelbare* kennis oplevert, dan is er waarlijk reden tot wanhoop : dan zal Auschwitz niets hebben geleerd en zal de «les» van Auschwitz onvruchtbaar zijn geweest.

Ik geloof dat de inzet van het debat over het unieke karakter van de Shoah beter begrepen zal worden, als men zich niet meer positioneert op het niveau van de diverse soorten van kennis, maar juist op het niveau van datgene wat de herinnering pretendeert : het gaat dan juist om de existentiële en politieke usances van de herinnering van vandaag de dag. Dat doet niets af aan het cruciale belang van het debat, maar heeft wel het voordeel dat het op eigen terrein wordt gevoerd, en niet meer in het kader van een pseudo-historische discussie die steriel en verlamdend is gebleken. Een en dezelfde gebeurtenis kan in de geschiedenis een heel andere status hebben dan die welke zij op een bepaald moment in onze herinnering heeft. Het is zelfs mogelijk dat de historicus daardoor de gebeurtenis opnieuw in ogen-schouw moet nemen en de eerder toegekende status moet

herzien. Dat was trouwens de laatste tientallen jaren juist het doel van het activeren van de herinnering omtrent de nazimisdaden : daardoor werden heel wat vraagstukken die tot dan toe door de historiografie werden verwaarloosd of omzeild, bovenaan de agenda geplaatst. Maar als het werkelijk gaat om aanspraken van de herinnering, dan moet bij de analyse van het debat over de singulariteit of universaliteit van de Shoah geen beroep worden gedaan op procedures die tot het terrein van de historicus behoren, maar op de argumentatie uit andere menswetenschappen, zoals de sociologie, of de anthropologie. Die studies lenen zich m.i. beter voor het bestuderen van maatschappelijke groeperingen als dragers van ervaringen, aspiraties, overtuigingen en specifieke tradities. In dat licht gezien verplaatst de as van het debat zich uiteraard naarmate op dit terrein bij de validering van beweringen niet meer het register van de historische «waarheid» wordt bespeeld, doch dat van de legitimiteit, de ontvankelijkheid of de vraag de *gezichtspunten* van de verschillende groeperingen die deze herinnering met zich mee dragen, al dan niet metelkaar verenigbaar zijn.

De herinnering aan de misdaden en volkerenmoord van de nazi's vormt een categorie die zo ruim is dat wij geen één-duidig inzicht kunnen krijgen in alle problemen die daarmee verband houden. Die herinnering is niet alleen fundamenteel meervoudig, maar daarenboven is zij sinds 1945 aan sterke verschuivingen onderhevig geweest. Deze twee aspecten vormen al enige jaren een onderzoeksterrein voor een aantal wetenschappen : geschiedenis, sociologie, psychologie, tekstwetenschappen, pedagogie enz... Het is uiteraard ondoenlijk om in het bestek van dit exposé een balans op te maken van al dit onderzoek en van de talrijke publicaties in Europa en de Angelsaksische wereld. Vanuit een bepaald standpunt is de herinnering van een bepaalde ervaring altijd een persoonlijke en individuele herinnering. Alle getuigenissen van de overlevenden van de nazikampen bewijzen dat. Ieder ervaring, elk traject was uniek - en is als zodanig beleefd en wordt als zodanig in de herinnering geboekstaafd. Maar wij weten ook dat de structuur van de individuele herinneringen alleen een betekenis kan krijgen als die verweven is in een ruimer maatschappelijk kader van een familie, een groep, een milieu, een organisatie e.d., die de «collectieve beelden» organiseren. Die beelden spelen een wezenlijke rol in het behoud en het doorgeven van de herinnering en werken op twee verschillende manieren in op de individuele herinneringen. In de eerste plaats zul-

len zij, door de consensus en de identiteit die zij verwekken, de individuele herinneringen filteren, perforeren en censureren doordat zij zijn ingebed in hun eigen culturele, ideologische en waardenschema's. De individuele herinnering past zich a.h.w. aan aan deze schema's en identiteitsmodellen en wat daarin geen plaats vindt wordt verdrongen of verwezen naar de sfeer van de intimiteit en het privéleven. Die collectieve beelden kunnen zo krachtig zijn dat op de individuele herinnering gewoonweg «beslag wordt gelegd», waardoor een getuigenis verwordt tot niet meer dan een beginselverklaring. Maar afgezien daarvan, spelen deze collectieve beelden een heel andere en bij uitstek positieve rol die zeker niet onderschat mag worden. Zij dienen namelijk ook als kader voor de individuele herinneringen. Dankzij die beelden kan de individu zijn eigen herinneringen bemeesteren, integreren, ordenen en er zin aan verlenen. Zonder deze integratie zouden herinneringen het gevaar lopen te versnipperen en misschien wel elke betekenis verliezen. Waar het om gebeurtenissen uit de kampen en de genocide gaat - een extreme ervaring waarop elk zingevingsvraag stukloopt - blijkt deze functie van de collectieve beelden van het allergrootste belang te zijn. Zij verschaffen a.h.w. een betekenis daar waar de herinnering aan hetgeen is gebeurd van elke zin verstoken lijkt.

Wat de Shoah betreft, kunnen deze collectieve beelden schematisch gezien in drie types worden onderverdeeld: nationale en patriottische beelden, politieke beelden en groepsbeelden. Het gaat hier uiteraard om archetypes. In werkelijkheid ligt de zaak veel genuanceerder omdat er meerdere combinaties van deze *ideaaltypes* bestaan.

Sinds de bevrijding hebben deze drie types elk hun eigen ontwikkeling beleefd, elk in een eigen tempo en op hun eigen wijze. De onderlinge verhouding, die zo complex is dat zij elke poging tot simplificatie tot een onmogelijkheid maakt, is niet altijd vriendschappelijk geweest. Al die tijd is er sprake geweest van allianties, oppositie en rivaliteit, om nog maar te zwijgen van het hegemoniestreven van de diverse types om de collectieve herinnering te overheersen. Men kan het betreuren, maar het is stellig niet zonder reden dat men al een paar jaar spreekt van een echte «herinneringsveldslag» die zich met slaande trom afspeelt rondom en op de herdenkingsplaatsen zoals de kampen, musea, monumenten en dergelijke. Het gaat daarbij om een heuse strijd waarin elk het terrein van zijn collectieve beelden terrein wil afbakenen en veroveren om de eigen

identiteit te bevestigen en uit te dragen. Dat gebeurt dan met verwijzingen naar de eigen uitgangspunten, referenties, stereotypen en «organische intellectuelen».

De vraag naar het unieke of universele karakter van de Shoah moet dan ook worden benaderd vanuit deze identiteitsstrijd die wordt uitgevochten via de verhoudingen, verbanden en rivaliteiten tussen de diverse collectieve beelden die zich van de gebeurtenissen hebben gevormd.

Hoewel het nationale/patriottische type tot op heden een hoofdrol heeft gespeeld, zal ik daarop hier niet ingaan. Ik zal mij concentreren op de andere twee types die ons veel beter en veel directer kunnen helpen bij de beantwoording van de vraag «Was de Shoah een unieke of een universele gebeurtenis?».

De politieke herinnering als universeel gegeven

Onder de *politieke herinnering* ten aanzien van de door de nazi's begane misdaden en volkenmoord versta ik het *type* herinnering dat wordt opgebouwd en gethematiseerd rondom twee afzonderlijke soorten intelligibiliteit. De ene betreft *de oorzaken* van de concentratiekampervaring, de tweede heeft betrekking op *de intrinsieke betekenis van de inhoud daarvan*. Aldus krijgt men *twee* bijzondere vormen van politieke herinnering die ik korthedshalve zal aanduiden als «*oorzaakherinnering*» en «*inhoudherinnering*».

Om de eerste vorm van politieke herinnering te kunnen begrijpen en doorgeven moeten als *conditio sine qua non* worden verondersteld dat de historische omstandigheden en factoren die de concentratiekampervaring mogelijk hebben gemaakt, zowel op individueel als op collectief niveau kunnen worden begrepen. Zonder zo'n begrip kan het verhaal van deportatie en gevangenschap kort zijn; het zal niet meer zijn dan een beschrijving van losse feiten, een stichtelijke illustratie van teloorgang en lijden. Maar voor diegenen die deze herinnering koesteren, kan dat nooit voldoende zijn. Om als *waarschuwing* te kunnen dienen, moet er voortdurend en duidelijk verwezen worden naar de oorzaken, te weten het nationaal-socialisme, de oorsprong, de politiek en de ideologie van dat nationaal-socialisme. Hier primeren de *cognitieve* functies van de herinnering in zekere zin boven de *emotionele* en *affectieve* functies, hoewel die in getuigenissen en bij het doorgeven van de herinnering niet mogen worden verwaarloosd of buitengesloten. Maar het verhaal van de gevangenschap - dat ontegenzeggelijk onmis-

baar is om de verschrikking van de kampen te tonen - wordt in wezen voornamelijk een tragische illustratie van de juistheid van de verklaringen die de oorzaken van de kampervaring zijn gegeven. Dit soort herinnering herkent men duidelijk in bepaalde pedagogische getuigenissen waarin de getuige zich opwerpt als historicus die praat over het fascisme, de economische crises en de werkeloosheid van de jaren dertig, de politieke situatie in het interbellum,enz.

Het tweede type intelligibiliteit dat aan de opbouw en de thematisering van de politieke herinnering ten grondslag ligt, betreft de betekenis die men toekent aan de *intrinsieke inhoud* van de kampervaring. Voor de dragers van deze herinnering is er zoveel menselijks in de concentratie- en uitroeiingskampen teloorgegaan dat de ondergane ontmenselijking de facto en de iure wel een waarachtige universele betekenis moet hebben. Het bestaan, de maatschappij en de beschaving zijn in de kampen zo diep getroffen en die aanslag is zo radicaal en onomkeerbaar geweest dat ieder menselijk wezen daardoor wel rechtstreeks en tot in het diepst van zijn ziel moet worden geraakt. De slachtoffers waren natuurlijk niet anoniem, maar in hen is de mens ter dood gebracht, en wel als mens. Adorno heeft ergens geschreven «*Het feit dat geen individuen maar exemplaren de dood vonden, heeft onvermijdelijk ook gevolgen voor de wijze van sterven van hen die aan de maatregel ontsnapt.*» Voor de dragers van de politieke herinnering wordt het contemporaine geweten vooral beroerd door deze universele dimensie van datgene wat in de kampen zo totaal werd gelochend, nml. de mogelijkheid om «Mens te zijn». Vooral deze universalisering van de kampervaring is door de joden opgevat als een bewuste poging om het specifieke karakter van de moord op de *joden* te verhullen. Volledigheidshalve zij nog vermeld dat de aanhangers van deze vorm van herinnering vanaf de bevrijding tot vrij onlangs, bij de collectieve beeldvorming van de nazigenocide praktisch het alleenrecht hadden.

Dit zijn in zekere zin de *parameters* van de herinnering die wij *politieke* herinnering hebben genoemd. Men zal begrijpen dat deze parameters een directe weerslag hebben op de boodschap die moet worden doorgegeven en ook op de wijze waarop dat moet gebeuren in pedagogisch opzicht.

Gemeenschapsherinnering of herinnering van een lotsgemeenschap

Het gaat hier uiteraard om de herinnering van de Joodse gemeenschap, d.w.z. de gemeenschap van mensen die tegelijkertijd de meest massale vervolging, de meest systematische uitroeiing en de rechtstreekse vernietiging in Auschwitz en andere vernietigingskampen heeft gekend. Aldus is het uiteraard de meest representatieve herinnering van de ramp die Europa midden in de 20e eeuw heeft getroffen. Hier is de herinnering vol van een gewelddadig opgelegd collectief lot, vol van onuitwisbare littekens van een onbarmhartige poging tot vernietiging. De vraag die daarbij rijst - en, helaas, al zo vele malen is gesteld - luidt «*waarom wij ?*» En het enige antwoord - waaraan elke vorm van rationaliteit ontbreekt - luidt : «*Omdat jullie joden zijn*». In verband met de politieke herinnering was zoiets ongekend. Zoals wij gezien hebben, heeft de politieke herinnering immers tot taak min of meer bevredigende rationale verklaringen te vinden voor alles wat gebeurd is. Voor de gedeporteerde verzetsstrijder levert het antwoord op de vraag «*waarom ik ?*» geen enkel probleem op. In zijn *Grand Voyage - De Grote reis* - zegt J. Semprun ons in wezen dat hij in die trein naar het kamp zat omdat hij daar vrijelijk voor had gekozen. Maar de politieke herinnering gaat nog verder in de rationalisatie van de oorzaken van de deportatie. Voor de joodse gedeporteerden weigert zij nml. de term «gedeporteerden omwille van het ras» te gebruiken. Achter die weigering gaat meer schuil dan een ethisch protest of een weerzin om categoriën te gebruiken die samenhangen met een ideologie die men veracht. Die weigering spruit ook voort uit de rationalisatie. In de politieke herinnering waren de weggevoerde joden de facto ook politieke gedeporteerden. Wat waren zij immers anders dan de slachtoffers van de *nazipolitiek bij uitstek*, nml. het antisemitisme ? Voor de gedeporteerde jood liggen de zaken echter niet altijd zo simpel. Deze poging tot rationalisatie volstaat niet om *zin te verlenen* aan de vernietiging van zijn hele familie, van zijn hele gemeenschap. Er is stellig een politieke verklaring, maar die is maar gedeeltelijk. In de grond van de zaak voedt de thematisering van de joodse herinnering zich echter met deze aporie, deze gedachte, deze eeuwig onbeantwoorde vraag «*Waarom wij ?*» Ten overstaan van de volkenmoord die heeft plaatsgevonden neemt deze aporie uiteraard onvermoede afmetingen aan. De hele joodse herinnering wordt er letterlijk door in beslag genomen en geobsedeerd. Hoe kan je zin verlenen aan iets onzinnigs, temeer als dat onzinnige hele families, groepen en gemeenschappen de dood heeft ingejaagd ? De joodse herinnering wordt dan ook veel meer gethematiseerd en

gestructureerd door het feit dat men a.h.w. organisch, - via familiebanden, traditie, religie of cultuur - *deel uitmaakt* van een - niet zelf gekozen - lotsgemeenschap, dan door de intelligibiliteit van de contingente oorzaken van de historische ervaring zelf. De politieke herinnering aan de kampen krijgt pas zin als exemplarische illustratie, òf van de juistheid van de verklaring van de oorzaken van de gebeurtenissen, òf van de universele betekenis van de inhoud van de ervaring. Voor de joodse herinnering daarentegen is het verhaal van de gevangenschap vol van zichzelf. Het verhaal is op zichzelf voldoende, de ganse herinnering wordt erdoor in beslag genomen, gemobiliseerd en uitgeput. Het is het verhaal van een gemeenschap, van een gemeenschappelijke identiteit die dodelijk geraakt is. Het verhaal is dubbel tragisch, omdat het zich *herhaalt*. De geschiedenis eechoot na. De rouw om de vernietiging is oneindig en overheerst alle herinneringen, die gericht zijn op al die joden die niet zijn teruggekeerd *omdat zij joden waren*.

Het doorgeven van de politieke herinnering is letterlijk afhankelijk van de voortzetting en de continuïteit van de veronderstelling en overtuigingen die eraan ten grondslag liggen. Die voortzetting en continuïteit zijn nooit evident en worden bepaald door individuele ethische en cognitieve keuzes, die ook schatplichtig zijn aan de politieke en ideologische contexten en de stemming van het moment, de tijdsgeest en de generatieconflicten. Er is bijv. niet zoiets als het «automatisch doorgeven» van vader op zoon en van generatie op generatie, door middel van een soort projectie van het doorstane lijden. Daarvoor is eerst een *vrijwillige instemming* met de overtuigingen, waarden en plannen vereist. En de prijs die daarvoor betaald moest worden was nu juist de deportatie. Met andere woorden : om deze herinnering over te nemen, moet men de handeling die eraan ten grondslag ligt opnieuw verrichten. Of, zoals Semprun het uitdrukte, men moet zeggen «Ik heb vrijelijk beslist om in die wagon te zitten». Nu weten wij dat deze overtuigingen, waarden en plannen heden ten dage geen zaken zijn die het collectieve geweten mobiliseren, o.a. vanwege de erosie van de klassieke emancipatieparadigma's . De politieke herinnering komt vandaag de dag dan ook in botsing met een politieke en ideologische context die het omgekeerde is van de situatie waarin zovelen kort na de oorlog zich tot die herinnering hebben «bekeerd».

Vanuit dit oogpunt is de situatie van de joodse herinnering, die heel andere aanknopingspunten kent, totaal ver-

schillend : hier is er sprake van een natuurlijke verankering door middel van bloedverwantschap, door zich met een gemeenschap één te voelen, door de integrerende kracht van de religie, door de eeuwenoude interpretatieschema's en de «grote verhalen», om nog maar te zwijgen van de fundamentele rol die de Staat Israël in dit verband speelt. Hier wordt de herinnering overgenomen doordat men deel uitmaakt van een groep, door feitelijke identificatie zonder voorwaarden vooraf. Het lijden van de naaste wordt *mijn* lijden, omdat dat lijden niet gekoppeld is aan een *keuze* zoals bij de politieke herinnering - maar eenvoudigweg aan het feit dat een individu *bestaat*. Deze factoren dragen in grote mate bij tot de vorming en het doorgeven van een *gemeenschapsherinnering* die uiteindelijk *genoeg aan zichzelf* kan hebben doordat zij symbolische structuren tot stand brengt die de individuen in staat stellen zijn identiteit en zijn lidmaatschap van een groep, gemeenschap of zelfs Staat te bepalen. Maar dat is tegelijkertijd het grote probleem waarmee de joodse herinnering te kampen heeft. Als die niets anders doet dan het bepalen van de identiteit, kan dat ertoe leiden dat zij zich in zichzelf opsluit en zich verliest in de eindeloze herhaling van een geritualiseerd martelaarschap dat zich de status van een soort burgerlijke religie aanmeet. Het gaat hier ons inziens om een groot risico dat op den duur de *kritische* dimensie van de herinnering aan de nazimisdaden ernstig in gevaar brengt.

Met dit voorbehoud spreekt het vanzelf dat deze herinnering alleen als uniek en onherleidbaar kan worden beleefd als zij een gehele gemeenschap in staat stelt om, juist vanwege dat uniek karakter, zich te herkennen en zich als zodanig te doen erkennen. Hier vloeit het unieke karakter van de gebeurtenissen over in de bevestiging van de identiteit van de slachtoffers. Zou je deze identiteit verborgen willen houden, dan impliceert dat niet dat het historisch unieke karakter van de gebeurtenis wordt ontkend - zo'n ontkenning heeft historisch gesproken geen enkele zin omdat elke gebeurtenis in de ruime zin des woords uniek is - maar wel dat het unieke karakter wordt ontzegd aan de rol die de herinnering speelt om bij de vormgeving van de identiteit en de erkenning van de joodse gemeenschap als zodanig. Het komt mij dan ook voor dat zij die het unieke karakter van de Shoah als historische gebeurtenis koppelen aan de gruwelijke aard van hetgeen gebeurd is, historische singulariteit en identiteitssingulariteit met elkaar verwarren. De eerste vormt, het zij nogmaals gezegd, een historisch gegeven dat voor elke gebeurtenis geldt en staat niet in de weg

aan analogieën of vergelijkingen door een analyse van gelijkenissen en verschillen. De tweede daarentegen - de echte identiteitssingulariteit - is altijd uniek en onherleikbaar.

Ik geloof dat wij, op grond van het bovenstaande kunnen zeggen dat de kwestie van de singulariteit of uniciteit van de Shoah geen historisch probleem is, maar dat beide dimensies noch tegensprekelijk noch incompatibel zijn als men uitgaat van de herinnering, d.w.z. van de *betekenissen* die maatschappelijke groepen aan de geschiedenis hechten om hun positie en status in die geschiedenis te doen erkennen. Aldus gezien zijn zowel de universele als de unieke benadering legitiem. Ervan uitgaande dat de verschillende categorieën slachtoffers elk voor zich uniek waren, legt de eerste benaderingswijze in haar thematisering de klemtoon op het unieke van de menselijke soort als slachtoffer bij uitstek van de nazi-misdaden, terwijl de tweede, zonder voorbij te gaan aan die uniciteit, de specifieke identiteit van een gemeenschap, die de nazi's wilden uitroeien, op de voorgrond plaatst. Het komt me dan ook voor dat twee benaderingswijzen niet onverzoenbaar zijn, maar elkaar juist aanvullen en dat het verdringen van een van de twee ten gevolge heeft dat de gebeurtenissen minder goed zullen worden begrepen en dat minder duidelijk wordt welke les uit de gebeurtenissen kan en moet worden getrokken. Ziet men de twee benaderingen als antinomieën, dan worden wij a.h.w. veroordeeld te leven met een soort «herinnerings-schizofrenie» die ons heen en weer slingert tussen een drang tot «balkanisering» van de herinnering enerzijds en een vlucht in de eenvormige herinnering die te kort doet aan de innerlijke rijkdom ervan, anderzijds.

Ik stel er prijs op van ganser harte de heren Hessel Daalder en Stephane de Rudder te bedanken, niet alleen voor de vertaling in het Nederlands van mijn mededeling en voor het op schrift stellen, maar eveneens voor al de hulp die zij brengen in het vervullen van onze opdracht.

Anne Frank en de noodzakelijke inculturatie van de herinnering aan de Holocaust

(Een hopeloos gevecht tegen de historische vergetelheid ?)

*Niets
Er is niets meer
Dan anonieme namen ¹*

27 januari 1945. De poorten van Auschwitz stonden open, maar niemand vluchtte. Wat de opgerukte stilte doorbrak waren de schreeuwende wapens in de verte en het steeds dichterbij komende geratel van de vastberaden Russische troepen die hadden begrepen dat het enige wat hen nog van de totale overwinning verwijderde de tijd was. Na 12 jaar dictatoriaal nationaal-socialistisch Duits bestuur en bijna 6 jaar onbarmhartige oorlogsvoering, wenkte de vrijheid. Maar voor wie ?

De schok was groot toen de bevrijders het door de Duitsers in de steek gelaten kamp binnentraden en overschouwden. De grond lag bezaaid met uitgemergelde lijken en halfdoden en in de lucht hing nog steeds de stank van verbrand mensenvlees. De gevangenen die waren ontsnapt aan de dodenmarsen - zeg maar de zinloosheid tot in het extreme doorgetrokken - en de dood in de ogen hadden gekeken, maar het leven angstvallig hadden vastgeklampt, hadden veel te vertellen, maar ontbeerden de kracht. Een camera zwenkte over het terrein en legde onbewogen en in alle objectiviteit de onbegrijpelijkheid van de gruwel vast voor de eeuwigheid. Om het nooit meer te vergeten en opdat het nooit meer zou gebeuren.

*2de Licentie Godsdienstwetenschappen aan de K.U.Leuven

¹ L. Van Eenaeme, *Tuinen van as*, in H. Verleyen (red.), *Omtrent Anne Frank*, Brugge, 1993, p. 32.

Was het maar zo, was het maar verworden tot een doorleefde collectieve herinnering. Had iedereen maar begrepen dat weinig dingen zo belangrijk zijn voor de gang van de nog te schrijven geschiedenis dan het in stand houden van de herinnering, het integreren van het verleden in de hedendaagse cultuur. Want wat eens mogelijk was, zo schreef de historicus Yehuda Bauer terecht, kan later herhaald worden. Daarin, zo stelde hij in zijn boek *The Holocaust in Historical Perspective*, was de holocaust niet zozeer uniek maar een waarschuwing voor de toekomst. Het is duidelijk dat hij met deze mening lang niet alleen staat, we kunnen deze gedachte immers, zij het enigszins anders verwoord, ook bij andere historici, filosofen en ethici terugvinden.

Toch leek het na de Tweede Wereldoorlog wel alsof wie niet het pijnlijke en onuitwisbare brandmerk van de Holocaust droeg, binnen de kortste keren wilde ontsnappen aan wat in een uitgeholde en clichématige term een ‘verstikkende’ herinnering werd genoemd. Nauwelijks hadden de beelden van de bevrijding van Auschwitz de wereld immers overrompeld en nauwelijks was de eerste verbijstering verwerkt, toen angstige stemmen weerklonken en openlijk aandrongen op een nieuw begin dat gevrijwaard moest blijven van elke vorm en herinnering. Met deze gruwel, die mensen raakte en pijn deed, wilde men niets te maken hebben. De gedachte dat dit ook hen had kunnen gebeuren en dat ook zij Duitsers hadden kunnen zijn, wensten weinigen te dragen.

Al snel werden de Duitse beulen en zelfs het gehele Duitse volk - ongenueanceerd als collectief gestigmatiseerd door veralgemeningen, halve waarheden en hele omwaarheden - op een verbazingwekkend snelle en effectieve wijze ontdaan van hun menselijkheid. En de ontluikende diabolisering van de vijand ² maakte van de Holocaust een geschiedenis die niet tot deze wereld behoorde. Bovendien deed ook het opduikende en zich hardnekkig verwerende negacionisme haar duit in het zakje en drukte de concentratie- en vernietigingskampen steeds verder naar de kant van de vergetelheid. Alsof deze geschiedenis - als ze al werd erkend - enkel een zaak van de getuigen was ; alsof niemand ooit nog in staat zou blijken te zijn om de geschiedenis te herhalen wanneer de Holocaust maar uit het collectieve geheugen werd weggezuiverd.

Maar de waarheid kreeg wat ze nodig had om tot leven te komen : een gezicht.

² Het bekendste voorbeeld van dit fenomeen is ongetwijfeld de diabolisering van Adolf Eichmann toen die in 1961 voor een rechtbank in Jeruzalem verscheen. Het was de joodse filosofe Hannah Arendt die in haar twee jaar later verschenen boek *Eichmann in Jerusalem* zwaar uithaalde naar deze houding en daarop zelf haar niet onbekritiseerd gebleven filosofie van de ‘banaliteit van het kwaad’ ontwikkelde. Daarin stelde ze dat Eichmann een doodgewone administrator was die door zijn verwaarloosbare intelligentie niet in staat was om juist van fout te onderscheiden. (D. Barnouw, *Visible Spaces. Hannah Arendt and the German-Jewish Experience*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1990, p. 231-239)

³ Van de acht onderduikers uit het achterhuis die werden gedeporteerd was Otto Frank de enige die de kampen overleefde. Hij behoorde tot de gevangenen die in Auschwitz waren achtergebleven en er door de Russen werden bevrijd. (H. Paape, *Gevangenschap en deportatie*, in D. Barnouw & G. Van der Stroom (red.), *De Dagboeken van Anne Frank*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 1990, p. 64) Op 3 juni '45 zou Otto uiteindelijk via Odessa en Marseille weer in Amsterdam terugkeren. (G. Van der Stroom, *De dagboeken, 'Het Achterhuis' en de vertalingen*, in D. Barnouw & G. Van der Stroom (red.), *Op. cit.*, p. 73).

⁴ H. Paape, *Art. Cit.*, p. 64.

⁵ Uiteindelijk zou zij twee dagboeken volpennen (één van 12/6/42 tot en met 5/12/42 en één van 22/12/42 tot en met 17/4/44) en in een derde haar laatste woorden schrijven op 1 augustus 1944. (G. Van der Stroom, *Art. Cit.*, p. 69).

⁶ G. Van der Stroom, *Art. Cit.*, p. 69. Anne Frank werd met haar familie naar Westerbork gebracht en vanuit dit kamp, met de allerlaatste trein die naar het vernietigingskamp zou vertrekken, naar Auschwitz gebracht. Later zou ze, samen met haar zus Margot naar Bergen-Belsen worden gebracht. Daar werd ze getroffen door een tyfusepidemie die kort na aankomst was uitgebroken.

⁷ Ongetwijfeld had de slechte verkoop van dit dagboek in eerste instantie te maken met het feit dat de mensen het moe waren om steeds weer geconfronteerd te worden met dit duistere oorlogsverleden. (A.H. Rosenfeld, *Popularization and Memory: The Case of Anne Frank*, in P. Hayes (ed.), *Lessons and Legacies. The Meaning of the Holocaust in a Changing World*, Northwestern, Northwestern University Press, 1991, p. 246).

⁸ In Israël gaat er, behalve naar het dagboek van Anne Frank, bijzonder veel aandacht naar de Hongaars joodse Hannah Senesh, die dank zij haar strijd aan de kant van de partizanen, uitgroeide tot een nationale heldin. Haar dagboek werd het eerst vertaald in het Hebreeuws en is samen met haar Hannahs gedichten bijzonder populair in Israël. Hannah werd opgepakt door de nazi's, gevangengezet en maandenlang gefolterd. Uiteindelijk werd

Toen de zwaar aangegrepen Otto Frank immers, als enige overlevende uit het achterhuis, terugkeerde uit Auschwitz³, kreeg hij het dagboek toegestopt van zijn in Bergen-Belsen officieel op 31 maart '45 - maar vermoedelijk enkele weken vroeger⁴ - aan tyfus, ondervoeding, nuitputting en wanhoop bezweken dochter Anne. Wat zij tussen 12 juni '42 - de dag waarop Anne haar dertiende verjaardag vierde en ze het dagboek cadeau kreeg⁵ - en 1 augustus '44 - drie dagen voor de *Sicherheitsdienst* het huis binneviel en zij samen met de ander onderduikers werd opgepakt⁶ - had opgetekend was een 'doodgewoon' oorlogsverhaal dat, in al zijn eenvoud en doorheen het realistische beeld dat over de oorlog en de constante dreiging van mogelijk verraad werd geschetst, elke lezer kon aanspreken.

Otto begreep wat hem te doen stond. Hij stoomde het dagboek klaar voor publicatie en besloot om de toekomstige lezers een vijftal bladzijden te onthouden omdat hierop door Anne noch van hemzelf, noch van zijn in Auschwitz omgekomen vrouw Edith, een erg vleiend beeld werd geschetst. Zelfs het Amsterdamse Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD), dat sinds 1980 in het bezit is van de originele handschriften van het dagboek, werd hiervan uiteindelijk pas vorig jaar op de hoogte gesteld door Cor Suijk, de man die het vijf bladzijden tellende epistel vlak voor de dood van diens vriend Otto in zijn bezit had gekregen. Dit steeds onopgemerkt gebleven hiaat in het werk heeft er echter niet voor gezorgd dat er ook maar één exemplaar minder werd verkocht. Het oorlogsdagboek van Anne Frank - dat in 1947, bij de eerste uitgave, slechts 1.500 keer over de toonbank ging⁷ - werd in de jaren '50 en '60, mede dank zij het toneelstuk en de film - in geen tijd een bestseller die zozeer aansloeg bij de internationale publieke opinie - in het bijzonder die in het Westen⁸ - dat het qua verkoopsaantallen lange tijd enkel haar meester diende te erkennen in de bijbel.

Al gauw bleek Otto veel meer te hebben gedaan dan wat hij met de uitgave van Annes dagboek had bedoeld. Niet alleen had hij op die manier gezorgd voor een waardig postuum eerbetoon voor zijn dochter en had hij haar naam vereeuwigd in de weerzinwekkende geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Bovendien had hij ook - bewust of onbewust - de mensheid een indirecte universele les voorgeschoteld over de kwetsbaarheid van de vervolgd mens in tijden van oorlog en bedreiging, gekaderd binnen de specificiteit en de historische uniciteit van de Duitse genocide.

Hoezeer David Barnouw, één van de belangrijkste historici aan het RIOD en gerenommeerd kenner van dit dagboek in het bijzonder, ook gelijk heeft wanneer hij schrijft dat het dagboek, en vooral het hele verhaal achter dit jonge gebroken leven, ten prooi is gevallen aan de meest ordinare vormen van trivialisering en commercialisering⁹, toch is er één aspect dat we absoluut niet uit het oog mogen verliezen, namelijk de aan het dagboek te danken heropleving van de herinnering. Hoeveel meer dan nu zou immers het gevecht tegen de verwaarlozing van de herinnering aan de Holocaust een gevecht tegen de bierkaai zijn geweest, wanneer Anne haar dagboek niet had geschreven en Otto niet - om welke reden dan ook - het lumineuze idee had gehad om het aan de wereld kenbaar te maken ?

Het is inderdaad een angstige vaststelling dat weinigen vandaag nog meer weten over de Tweede Wereldoorlog dan het verhaal van Anne Frank, maar het biedt voor de completere en complexere herinnering aan het gebeuren - hetgeen steeds het ultieme streefdoel van de bezielde historicus moet zijn - ongetwijfeld een betere uitgangspositie dan de totale onwetendheid. Wat mensen immers boeit, zijn niet de naakte geschiedkundige feiten, maar het denken, het voelen en het beleven van de mens achter het abstracte individu dat door opname in ongrijpbare statistieken te vaak wordt ontdaan van z'n medemenselijkheid. Duidelijk is in ieder geval dat wie de geschiedenis niet kan beleven, elke interesse verliest. Mensen hebben iemand nodig om hen te wijzen op het belang van wat reeds heeft plaatsgevonden, en meer nog om hen te doen inzien welk belang het heeft om het verleden te incultureren.

Onschatbaar binnen onze eigen beperkte grenzen zijn, naast de indrukwekkende getuigenissen van de slachtoffers zelf, dan ook de Vlaamse bijdragen aan deze realiteit van de ons enkele maanden geleden ontnomen Maurice De Wilde in de jaren '80, en Lucas Vandertaelen met zijn terecht veel geprezen *'De Laatste Getuigen'* in de vroege jaren '90. Beiden hebben ze op hun eigen aangrijpende wijze gezorgd voor talrijke intrigerende uren televisie over dit nabije verleden. Televisie die beklijft en mensen raakt, televisie die het slachtoffer een naam en een gezicht geeft en toont dat geschiedenis handelt over mensen als U en ik. Beide documentaires liggen, net als het onvergetelijke en aangrijpende *'Shoah'* van Claude Lanzmann, in de lijn van wat Anne Frank (die haar verhaal na de oorlog trouwens zelf in een boek wou verwerken en reeds aan een herwerking was

geëxecuteerd in Boedapest en overgebracht naar Israël waar ze met de hoogste militaire eer werd begraven. (L. Holliday (ed.), *Stemmen uit de duisternis. Dagboeken van kinderen uit de oorlog*, Baarn, Anthos, 1995, p. 246-247).

³ Zie hiervoor : D. Barnouw, *Anne Frank, de film : beroemd geworden door trivialisering ?*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van de Stichting Auschwitz. De nazi-misdaden en -volkerenmoorden in de geschiedenis van de herinnering*, Internationaal Congres (Brussel, 23-27 novembre 1992), *Handelingen III*, bijzonder nummer 40-41, januari-juni 1994, p. 63-68.

¹⁰ Op 29 maart 1944 schreef Anne : «Stel je eens voor hoe interessant het zou zijn, als ik een roman van het achterhuis zou uitgeven.», en nauwelijks anderhalve maand later, op 11 mei schreef ze : «Na de oorlog wil ik in ieder geval een boek getiteld 'Het Achterhuis» uitgeven, of dat lukt blijft ook nog de vraag, maar m'n dagboek zal daarvoor kunnen dienen.» (A. Frank, *De dagboeken van Anne Frank*, in D. Barnouw & G. Van der Stroom (red.), *Op. cit.*, p. 594-661). Ten slotte schrijft ze op 20 mei dat ze na «heel veel overpeinzingen» is begonnen aan 'Het Achterhuis'. Vanaf dat moment herschrijft ze haar eerste daboecken op velletjes doorslagpapier. (G. Van der Stroom, *Art. Cit.*, p. 71).

¹¹ Zie hiervoor : J.B. Metz, *Plädoyer für eine anamnetische Kultur*, in F.M. Konrad, R. Boschki & F.J. Klehr (eds), *Erziehung aus Erinnerung. Pädagogische Perspektiven nach Auschwitz*, Akademie der Diözese Rottenburg-Stuttgart, 1995, p. 11-18 en J.B. Metz, *Für eine anamnetische Kultur*, in H. Loewy (Hrsg.), *Holocaust : Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte*, Reinbek, 1992, p. 35-41.

¹² H. Küng, *Judaism*. Uit het Duits vertaald door J. Bowden (Oorspronkelijke titel : *Die Religiöse Situation der Zeit. Das Judentum*) London, SCM Press Ltd, 1992, p. 219.

¹³ J. Manemaan, 'Liberal Democracy - The End of History' or Carl Schmitt Redivivus ? *The Need for an Anamnestic Culture for Germany after Auschwitz*, in G.J. Colijn & M.S. Littell (ed.), *Confronting the Holocaust. A Mandat for the 21st Century*, Lanham, University Press of America Inc., 1997, p. 83-84. «*The Lack of sensitivity for the past reflects itself in the absent sensitivity for the present injustice.*»

¹⁴ T. Maissen, *Weltkrieg und nationale Gedächtnis*, in *Zeitschrift für Kultur, Politik, Kirche Reformation* (5), (1998), p. 262.

¹⁵ G. Koller, *Geschichte und Erinnerung*, in *Zeitschrift für Kultur, Politik, Kirche Reformation* (5), (1998), p. 270.

begonnen ¹⁰ en ongetwijfeld vele andere slachtoffers en getuigen van de Holocaust wilden, namelijk dat de herinnering zou gaan functioneren als een onverkomelijke barricade voor de vergetelheid.

In die zin sluiten ze met hun werk naadloos aan bij wat Johann Baptist Metz in enkele artikels ¹¹ een «anamnetische» cultuur heeft genoemd. Het is een zoektocht naar ware bevrijding die, volgens de Zwitserse theoloog Hans Küng, inderdaad pas tot voltooiing kan komen doorheen een cultuur die niet vergeet en verdrukt, maar daarentegen precies erkent en herinnert. ¹² Mensen als Lanzmann, De Wilde en Vandertaelen hebben begrepen dat het gevecht tegen de amnesie ook vandaag nog steeds niet voorbij is. Dat deze bestaande drang naar vergetelheid niet zonder gevolgen blijft, heeft de Duitse moraaltheoloog Jürgen Manemann aangetoond. Hij merkte reeds op dat het tegenwoordige morele verval verbonden is met het vergeten van Auschwitz. «Het gebrek aan gevoeligheid voor het verleden», zo schrijft hij, «reflecteert zichzelf in de afwezige gevoeligheid voor de tegenwoordige onrechtvaardigheid.» ¹³

Hij pleit in Duitsland dan ook voor een cultuur die herdenkt en niet vergeet omdat een anamnestic cultuur, die in de eerste plaats dat opneemt wat door de eerste generatie is overgeleverd en die zich ervan bewust is dat er een nood is om een stem te lenen aan het lijden, de voorwaarde is voor de tegenwoordige onrechtvaardigheid. Wat hier in deze harde strijd om de herinnering dus uiteindelijk op het spel staat, is de solidariteit die geworteld is in een anamnestic cultuur. Het mag echter duidelijk zijn dat deze 'herdenkende cultuur' niet beperkt mag blijven tot Duitsland. Slechts een inculturatie van het verleden - en in de eerste plaats van de Holocaust - op wereldvlak kan verhinderen dat de tragedies zich herhalen. Dat we hier vandaag nog steeds niet in zijn geslaagd hebben de recente genocides in ex-Joegoslavië en Rwanda ons duidelijk maakt. Bovendien, zo vullen Thomas Maissen en Guido Koller aan, zal een maatschappij die het verleden incultureert zich vroeg of laat geconfronteerd zien met de (on)bewuste neiging om te vervallen in wetenschappelijke zakelijkheid en jargontaal die de negatieve kracht bezitten om de persoonlijke en collectieve herinnering te ontzenuwen ¹⁴ en tot een folklore, een in stand gehouden traditie te maken. ¹⁵ In ieder geval kunnen we ons niet onttrekken aan de collectieve verantwoordelijkheid die de Holocaust op onze schouders heeft geladen. We kunnen immers het dreigende antisemitisme niet ont-

krachten door te zwijgen en geduldig te wachten. Integendeel, we moeten in functie van de moraliteit - die ruimte en tijd overstijgt - onze verantwoordelijkheid opnemen in dienst van onze eigen toekomst en die van de latere generaties die deel zijn van onze 'morele gemeenschap'.¹⁶

¹⁶ D. Pollefeyt, *Après nous le déluge ?*, in *Kultuurleven* 60 (1), (1993), p. 44-45.

Het is niet onterecht om op te merken dat ook Anne Frank niet in haar eentje heeft gezorgd voor een vernieuwde en blijvende interesse voor en een beginnende culturele integratie van de holocaustherinnering. Er zijn immers altijd de schuchtere verhalen van overlevenden geweest die, in tegenstelling tot vlak na de oorlog, vooral tijdens de laatste jaren op een verhoogde interesse konden rekenen. Bovendien zijn ook onafgebroken historische werken over deze periode geschreven door de meest vooraanstaande historici en kunnen we ons vandaag verdiepen in een aantal diepzinnige en onthullende egodocumenten. Ten slotte is het ook geen verdraaiing van de werkelijkheid wanneer we stellen dat het dagboek ongetwijfeld bijzonder weinig impact heeft op de hedendaagse (eindelijk) opengebroken. Duitse verwerking van de Holocaust en de 'interesse-explosie' die Amerika vandaag rond dit ghema kent. Het is nauwelijks nog bij te houden wat er momenteel aan boeken op de markt wordt gegooid. Ook hier leidt dat jammer genoeg - zoals we hebben opgemerkt in het Goldhagen-debat - niet altijd tot publicaties die uitstijgen boven de commercialisering van één van de grootste tragedies die de mensheid ooit heeft gekend.

Toch is er een groot verschil op te merken tussen wat Annes dagboek heeft teweeggebracht en hetgeen vandaag in Duitsland gebeurt en in Amerika verschijnt. Het dagboek heeft immers weinig mensen - ongeacht hun plaats in de maatschappij en zelfs ongeacht hun interesse in dit opmerkelijke deel van het verleden - onberoerd gelaten. Daar waar het daarentegen vooral in Amerika, maar soms ook in Duitsland, lijkt alsof enkel de historici belang hebben bij de vernieuwde interesse en het daaruit voortvloeiende onderzoek. Zelden raken de uitgelokte of opgezette debatten daar immers een brede basis. Nochtans vereist inculturatie van de herinnering in de eerste plaats dat de draagwijdte van het verleden - zijn het onvermijdelijk op verschillende niveaus van complexiteit - is doorgedrongen in alle lagen van de bevolking.

En net daar zie je de kracht van de vereeuwigde woorden van die ene Amsterdamse tiener die, ondanks het feit dat ze

¹⁷ H.A. Rosenfeld, *Art. cit.*, p. 277.

¹⁸ *Ibid.*, p. 243.

voor iedereen een andere betekenis heeft ¹⁷, meer dan wie ook, tot het symbool van de lijdende jood tijdens de Holocaust is geworden. Doorheen haar verhaal hebben de miljoenen mannen, vrouwen en vooral kinderen, die nooit meer naar huis zijn teruggekeerd, een collective naam gekregen : *Anne Frank*. ¹⁸ Zij maakte immers met haar dagboek van de geschiedenis een gebeuren met mensen van vlees en bloed, zij maakte van het abstracte woord 'lijden' een concreet en (gedeeltelijk) invoelbaar begrip. Alleen al om die reden is en blijft Annes verhaal een vrijwel onvervangbaar en sterk wapen in de handen van de bewakers van ons voor de toekomst zo noodzadelijke collectieve historische bewustzijn.

Al in het voorjaar van 1944 begonnen de SS-ers, in paniek geraakt door de opmars van de Sovjetroepen, in de vernietigings- en concentratiekampen in Polen massaal documenten te verbranden om sporen van hun misdaden te vernietigen. Met hetzelfde doel voor ogen besluiten zij de overlevenden naar westelijk gelegen kampen over te brengen. Dit is het begin van de afgrijselijke *Dodenmarsen* die soms weken duurden. Een groot deel van de overlevenden sterft onderweg van hongers, uitputting, kou of door kogels van de Duitsers. Zij die deze nachtmerrie overleven, worden bijeengebracht in de overvolle kampen van Gross-Rosen, Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, die steeds voller geraken en door hongers en epidemieën worden geteisterd. Sinds hun oprichting in 1933, waren de kampen bedoeld als ware «permanente instellingen». Ze maakten deel uit van het nazi-rijk ; Noch Hitler, noch Himmler, noch Rosenberg hadden enig plan in geval van ontruiming van de kampen voorzien. Ze voorzagen die evacuaties zeker niet in het kader van een algemene ineenstorting van het Derde Rijk. Het belangrijkste kenmerk van deze kamp-evacuaties, was hun vreselijke onsamenhangendheid en moordende improvisatie. Geen enkel duidelijk SS-overheidsbevel noch algemeen ontruimingsplan waren aan de lokale kampcommandanten verstrekt. De evacuaties kwamen tot stand op basis van individuele initiatieven van deze kampcommandanten en de SS-eenheden. De initiatieven tot evacuatie van de diverse kampen waren vaak tegenstrijdig, aarzelend en wanhopig. Er heerste een totale desorganisatie. De verbindingswegen waren vernield. De geallieerde legers naderden. Er waren de interventies van regeringen en van het Internationale Rode Kruis. Er heerste totale radeloosheid en paniek bij de lokale kampcommandanten en de SS-eenheden over het lot dat hen te

wachten stond. Deze vaak tegenstrijdige en onsamenhangende elementen verklaren deze *Dodenmarsen* van uitgehongerde gevangenen.

Tijdens onze jaarlijkse studiereis naar Auschwitz-Birkenau werd dit aspect van de evacuatie behandeld door Jacques ROZENBERG ¹ een overlevende van Auschwitz-Birkenau.

Een persoonlijke getuigenis.

«Mij valt de eer te beurt om U te vertellen over het ergste van het ergste, de dodenmars. Of liever de dodenmarsen.

Ook hier zijn er verschillen. Voor sommigen duurde ze een maand, voor anderen meer dan vier maanden. Maar voor allen waren ze vol onbeschrijfelijk leed. Ik kan U alleen vertellen over de mijne.

s' Avonds , de Russische kannonen, dichtbij.

Wij worden in rijen opgesteld. Omringd door SS'ers verlaten we het satelietskamp van Jaworzno, met het hele brood dat we gekregen hebben weggestopt tussen hemd en huid. Een deken op de schouders. Heb ik dat gekregen of meegegap ? Aan het einde van de kolonne de zieken die zich nauwelijks recht kunnen houden.

Ik herinner er U aan dat ik geen historicus ben. Alleen wat in mijn geheugen bewaard is gebleven kan ik U vertellen. Er is hier alleen sprake van mijn eerste 24 uren.

De kolonne zet zich in beweging, de klompen ploeteren door de sneeuw. Het is min 20-25-30°. Een hallucinante mars begint, op geregelde tijdstippen weerklinken de geweer-salvo's van de SS'ers voor hen die de strijd opgeven of niet langer kunnen volgen en zo het tempo vertragen.

Hier bestaan geen voorrechten meer : kapo's, blokoversten, kameroversten, allen worden onderworpen aan dezelfde gruwel. Rechtvaardigheid, eindelijk ???

Bij dageraad, de SS'ers laten ons halt houden aan een schuur. De poort gaat open. Het gevecht om een plaats binnen begint.

Dicht op elkaar, stampend en schoppend, de ene gevangene naast de andere, de ene op de andere, kermend en kreunend. Niemand spreekt een woord.

Niet iedereen is binnen geraakt, ook ik niet.

¹ Jacques Rozenberg werd te Grodzisk (Polen) op 2 maart 1922. Datzelfde jaar immigreerde hij naar België. Als lid van de *Bund* heeft hij meerdere verzetsactiviteiten geleid in de schoot van de clandestiene pers. Aangeven door een verklikker werd hij in april 1943 op straat door de Gestapo aangehouden en overgebracht naar de kazerne Dossin te Mechelen. In juli 1943 werd hij met het XXIste konvooi gedeporteerd naar Auschwitz. Het konvooi telde 1563 mensen (waaronder 208 kinderen), waarvan slechts 40 het overleefd hebben. Dit overlevingsgetal was één van de laagste. In Auschwitz kreeg hij het nummer 13328 op de arm getatoeëerd. In september 1943 werd hij overgebracht naar het kommando van Jaworzno en bleef er tot in december 1944. Hij deed de *Dodenmars* en kwam terecht in Gross-Rosen, Hersbruck, Flossenburg en Dachau. Op de vooravond van 1 mei 1945 werd hij door de Amerikanen bevrijd. Op 10 mei 1945 kwam hij terug in België. Hij studeerde viool en musicologie te Brussel en werd er directeur van de Mediatheek van België.

Rest mij alleen nog een plaats in de sneeuw, opgerold in mijn deken. Nog steeds die overlevingsdrang, de wil om te leven, om in deze onrechtvaardigheid te overleven, die me gedurende heel mijn verblijf in het concentratiekamp heeft recht gehouden. En opnieuw zorgt die er nu voor dat ik enkele uren later terug wakker wordt. Nog steeds geluk ?

En dan gaat de poort van de schuur terug open, mijn lotgenoten komen buiten. Alleen zij die gestikt zijn of verpletterd werden onder het gewicht van hun burens of gewurgd door hen die hun nauwelijks aangeraakt brood wilden bemachtigen, blijven achter.

En de mars vertrekt opnieuw tot aan het volgende dorp, waar we van de burgemeester ieder twee bevroren bieten krijgen. Diarree verzekerd.

Opnieuw gaat de mars verder.

Wij zijn ontredderd, verkeren in haveloze toestand, bijna gek. Marcherend, zich voortslepend als zombies, sommigen ondersteunen elkaar.

Mijn twee kameraden - links en rechts van mij - kijken me beurtelings aan. De eerste zegt : «Zie je, het zijn geen SS'ers die ons bewaken, het zijn soldaten van het Rode Leger die ons naar de vrijheid leiden !»

De tweede zegt me : «Als we maar konden terug keren naar ons kamp Jaworzjno !»

Hier stopt het relaas van mijn eerste 24 uren. Ik zou nog dagen nodig hebben om U het verhaal te vertellen van de vier volgende maanden en de vier volgende kampen waar ik wel 100 of 1000 keer kon sterven, vooraleer bevrijd te worden bij het vallen van de avond op de 1ste mei 1945, in Dachau.

Het is steeds het verhaal van de neergeslagen bokser die bij het horen van de bel recht komt en plaats neemt in zijn hoek, zijn verwondingen verbijt en verder wil vechten, om ditmaal, zoals zovele anderen, de dood te overwinnen.

Als we het hebben over solidariteit, menselijke waardigheid, deze zijn op enkele uitzonderingen na niet weer te vinden in de concentratie- of uitroeiingskampen.

Het is hier, vandaag samen met U en morgen dat deze menselijke waardigheid, deze samenhangende zich moet

*manifesteren tegen de dwaze onmenselijkheid van despoten,
het nazisme en het fascisme. Zij zijn reeds lang een sluipend
gevaar en zullen dat ook blijven als wij ons niet verzetten.*

*Auschwitz-Birkenau, de grootste begraafplaats ter wereld,
wordt gezegd. Begraafplaats, dat is stilte, vrede, samen-
zijn.*

*Nee, Auschwitz Birkenau is een oord, een plaats met bloed
overgoten en bedekt met de asse van miljoenen mensen
die het uitroepen : «dit nooit meer»
Luister naar hen.»*

De getuigenis van Jacques Rozenberg is meer dan een
getuigenis, het is een verwittiging, het is een uitnodiging tot
reflectie, het is een oproep tot waakzaamheid.

* *
*

*OPEN GOED DE OGEN
OM NAAR DE STILTE TE LUISTEREN
OPEN HEN UIT ANGST
VOOR DE VRESELIJKE STILTE
VAN DE ONVERSCHILIGHEID
VAN DE MENS VOOR DE MENS*

Jacques Rozenberg, 1997

Getuigenis van een jong leven...

Van 4 augustus 1942 tot 31 juli 1944 vertrokken 26 konvoeien richting Oosten vanuit de Dossin kazerne te Mechelen. Het XXVIIste konvooi stond klaar maar is niet vertrokken. 25.257 mensen - mannen, vrouwen, kinderen - werden gedeporteerd naar Auschwitz, slechts 1.207 overleefden het

Niettegenstaande de strenge voorzorgsmaatregelen, slagen sommige gevangenen erin toch te ontsnappen. Vanaf het XXste konvooi werd de bewaking versterkt. De gevangenen werden niet meer vervoerd in 3de klas coupés maar in goeder - beesten-wagons waaruit het moeilijker was te ontsnappen. Het aantal bewakers - 1 per 40 gevangenen - bleef wel gelijk, maar van nu af aan zat een deel van hen vooraan, vlakbij de locomotief en niet meer achteraan zoals dat vroeger het geval was .

Het XXste konvooi telde 1.631 mensen waaronder 262 kinderen. Onder hen de jongste gevangene uit de ganse deportatieperiode, het nummer 215 Suzanne Kaminsky, geboren op 11 maart 1943, juist 39 dagen oud en ook één van de oudste, het nummer 584 Jacob Blom geboren op 7 augustus 1852.

Volgens de onderrichtingen moest de trein 60 km/uur rijden maar toen de machinist opmerkte dat er verschillende ontsnappingspogingen waren ging hij rijden volgens het reglement. Daar waar het nodig was ging hij vertragen. De pogingen werden steeds talrijker, het optreden van de bewakers steeds driester. Toch slaagden 231 mensen erin te ont-

snappen. Het konvooi liet een spoor van bloed na. 's Anderdaags vond men op verschillende plaatsen - Mechelen, Roosbeek, Tienen, Wilderen, Borgloon... - de levensloze lichamen van gevangenen.

Samen met de opstand in het getto van Warschau dat zich dezelfde dag afspeelde is de aanval op het XXste konvooi één van de zwarte bladzijden uit de nazibezetting.

Simon GRONOWSKI was één van de ontsnappen van het XXste konvooi.

Zijn vader Leib Gronowski werd in 1898 te Polen geboren. In 1920 emigreerde hij naar België. In 1923 liet hij zijn verloofde Chana Kaplan overkomen. Hij huwde haar in 1924. Op 24 september 1924 kreeg het jonge paar hun eerste kind, Ita. Simon werd op 12 oktober 1931 geboren te Ukkel.

10 mei 1940. De Duitsers vallen België binnen. 28 oktober 1940. De eerste verordening werd uitgehangen. Het «begrip» jood werd uitgelegd. Spoedig daarna volgden de verordeningen mekaar op.

Na een scoutskamp te Diest in de zomer van 1942 vernam Simon bij zijn thuiskomst dat zijn zuster was overgebracht naar de Dossin kazerne te Mechelen. Niet voor lang echter, want zij had op 16 jarige leeftijd de Belgische nationaliteit aangenomen.

De familie besloot onder te duiken.

Ondertussen was de vader wegens gezondheidsproblemen opgenomen in het ziekenhuis.

Op 17 maart 1943, om 9 uur 's morgens werden moeder, dochter Ita en zoon Simon aangehouden en overgebracht naar het Gestapo hoofdkwartier aan de Louizalaan. Het appartement werd verzegeld. 's Anderendaags werden ze in vrachtwagens overgebracht naar de Dossinkazerne.

Simon was een kind van 11 jaar en 7 dagen.

Moeder en zus werden op transport gezet ; hij heeft ze nooit meer teruggezien, zijn vader overleed in 1945 te Brussel tengevolge van zijn ziekte en verdriet.

Simon bleef alleen achter, een jongen van 13 jaar.

Jaren heeft hij deze nare gebeurtenissen in zijn geheugen teruggedrongen. Alleen het heden en de toekomst telden.

Het heeft hem echter nooit losgelaten. Op 20 april 1993, ter gelegenheid van een herdenkingsplechtigheid in het Paleis van Schone Kunsten te Brussel naar aanleiding van de 50ste verjaardag van de opstand van het getto van Warschau en de aanval op het XXste transport, zag hij Robert MAISTRIAU één van de jonge verzetslui die verantwoordelijk waren voor de aanval op het transport te Boortmeerbeek. ‘s Anderendaags stond hij oog in oog met Maistriaou. Het verleden dook weer op. In de kelder van Simon Gronowski stond een koffer met familiedocumenten. Voorheen heeft hij ze nooit willen openen, tot nu... hij raapte alle moed bijeen en ging de draad met het verleden weer opnemen.

Wij namen contact met hem op.

Voor zijn kinderen, zijn familie en voor zichzelf schreef hij zijn lotgevallen uit. Geen literatuur, maar een zoektocht naar het verleden, naar zijn ouders, naar zijn zuster, naar zichzelf. Het is vervat in een lijvig document, een «document humain». Wij vertaalden voor U een belangrijke passage, zijn aankomst in de Dossin kazerne te Mechelen, het vertrek met het XXste konvooi, zijn ontsnapping ... dit document, een verhaal van mensen, het verhaal van een mensenleven.

¹ De Dossin kazerne was rechthoekig van vorm, de binnenkoer 80m op 35 m, was opgetrokken in Oostenrijkse stijl. De kazerne voorbestemd voor de infanterietroepen werd in 1756 gebouwd onder de regering van Maria - Theresia, België maakte toen deel uit van de Oostenrijkse Nederlanden. Het fronton, het enige decoratieve, aan de ingang droeg de inscriptie «Hof van Habsburg». Sinds de orlog van 14-18 droeg de kazerne de naam van Luitenant - Generaal Baron Dossin de Saint-Georges.

Het plan ervan heb ik teruggevonden in de gemeentelijke archieven van Mechelen.

Gelegen langs het kanaal van de Dijle werd zij door de Duitsers uitgekozen omwille haar grote haar grote bergingsmogelijkheden en het feit dat ze gelegen was temidden van twee grootste joodse gemeenschappen van België, Antwerpen en Brussel.

² Op enkele meters van de Dijleover lag een spoorweg. De treinen bestemd voor de deportatie konden in de onmiddellijke nabijheid van de kazerne hun menselijke lading laden.

Zij lag ook een beetje uit het zicht.

Eigenlijk zagen de bewoners, de burens, de Mechelaars alleen maar militaire vrachtwagens met dekzeil de kazerne verlaten; en wat is daar nu zo vreemd aan? Ze zagen echter niet wat ze vervoerden.

Wij werden overgebracht naar de Dossin kazerne te Mechelen ¹. De vrachtwagen reed door een groot portaal het gebouw binnen, vervolgens een tweede poort die uitgaf op een immense grote binnenkoer ².

We werden opgewacht door twee SS'ers, Frank de chef van het kamp en zijn secondant Bodon.

Ze stelden ons op per drie, gingen dan naar een grote zaal links, de «Aufnahmeh», het ontvangstlokaal.

Een verschrikkelijke beproeving wachtte ons.

Het ging er om de mensen te terroriseren opdat ze al hun waardevolle zaken zouden afgeven om dan ze moreel, ja soms zelfs psychisch te breken.

Er heerste een verschrikkelijk lawaai, de kreten van de mishandelingen. We moesten voorbij tafels gaan.

Bij hun arrestatie hadden de mensen in hun karige bagage dikwijls hun meest waardevolle zaken meegebracht.

Op grote borden stond geschreven dat de zaken van waarde en de identiteitspapieren moesten neerlegd worden. Een stem riep dat men alles in een hoed moest werpen, dat er niets mocht gehouden worden.

O wee hij die iets verstopt of iets ingenaaid had in zijn klederen. Juwelen werden opgehaald in een emmer, vulpenen in een mand, ...

Een twaalftal SS'ers, kolossen van mannen, ondervroegen, fouilleerden, en plunderden alles wat maar enigzins van waarde was, zilver, juwelen, uurwerken, vulpenen, pelsmantels waarvan de voering werd gecontroleerd. Zelfs per-

soonlijke zaken werden afgenomen, identiteitspapieren, voedselzegeltjes, tassen, familiefoto's, brieven, sleutels. We werden omgevormd tot numero's.

De eerste van de rij werd zo geslagen om indruk te maken op de anderen.

In de rij naast mij, schreeuwde een SS'er het uit tegen een corpulente man die iets verborgen had. Hij gaf hem een enorme klap. De man zonder zich te verzetten keek verschrikt op. De SS stoorde er zich niet aan, de man af te slaan voor een kind van 11 jaar.

Toen het mijn beurt was bij de controle, vroeg een SS'er, groot van gestalte, de benen wijdopen: «Du hast nicht geld?». (Heb je geen geld bij je?).

Doofstom van angst, kromp ik ineen van zijn blik, geen woord kon ik uitbrengen.

Mijn moeder zou het risico niet gelopen hebben iets op mij te verbergen.

De joodse bediende achter de tafel ondervroeg me zachtjes.

Daar er geen steekkaart van me was, maakte ze zelf een op; dat is de reden waarom mijn steekkaart met de hand geschreven is.

De bediende gaf me een karton waarop een nummer, met een koordje moest ik het om de hals doen.

Noch mijn moeder, noch mijn zuster zag ik, ik was alleen.

's Anderendaags vernam ik dat ze op een andere plaats gefouilleerd waren en dat ze zich hadden moeten ontkleden. Er was ook een lijfcontrole.

Met een half woord begreep ik dat de houding van de SS'ers op dat ogenblik op zijn minst dubbelzinnig was.

De vrouwen werden meegenomen naar een hoek in dezelfde zaal, achter vier kasten die dienst deden als kamerscherm. Ze moesten helemaal naakt voor de SS'ers gaan staan, de klederen werden onderzocht, zichzelf werden onderworpen aan een lichamenlijk onderzoek. Het was een middel om hen meteen al te vernederen en moreel te breken.

Ook de bagages werden gecontroleerd.

Van tijd zagen ze langsheen de kazerne, de linkerkant van een trein, de gedeporteerde stappen rechts op, tussen kazerne en muur, en waren zo onzichtbaar. De trein vormde een soort scherm en de straten waren afgespannen.

Als het algemeen geweten was dat de kazerne dienst deed als verzamelen - en deportatiekamp van joodse families, wist men echter wel wat er zich achter de muren afspeelde en daarbuiten, wist men dat men dat zij de de uitweg was tot de uiteindelijk eindoplossing van de deportatie?

Langs de achterzijde grenst de kazerne aan verschillende kerkelijke gebouwen, het klooster van de zusters Franciscanen, de missionarissen van Maria, wat verderop een kapel van Sint - Franciscus en het klooster van de Broeders Alexianen (Alexis, ora pro nobis-bid voor ons), celledbroeders die zich de 14de eeuw aan zieken - en armenzorg deden.

Het christianisme naast het judaïsme. De godsdienst gescheiden van tragedie en moord door de dikte van een muur. Twee werelden, de ene begaan met spirituele waarden en de bezieling van het menselijk wezen, de andere met de vernedering en zijn uitroeiing. Een wereld vol wreedheid afgesloten door bakstenen. Hier sereniteit en zielerust, daar kwelling en verachting.

De missionarissen, de wereld van meditatie en God, de christelijke liefdadigheid, de naastenliefde naast die van de barbarij en het onheil.

Konden zij zich het drama inbeelden dat zich onder hun muren afspeelde, het dagelijkse heen en weer geloop, de deportatie van 25.000 mensen in twee jaar tijds.

De kazerne functioneerde in de schaduw van het Aartsbisdom Mechelen, zetel van de Katholieke Kerk en de primaat-kardinaal - van België.

In mijn gevangenis moest ik de klokken horen luiden van Sint-Rombouts kathedraal.

De zusters, in alle geval hebben kinderen gered. Heel wat priesters, religieuzen en katholieke organisaties hebben joodse kinderen ondergebracht en helpen onderduiken, zoals ondermeer de Katholieke Arbeidersjeugd.

Vooraan was er een grote eikenhouten poort, dan een wachtlokaal waar de SS'ers logeerden, dan nog een zware poort die uitgaf op de binnenkoer. Voor de poort hield een gewapende soldaat de wacht, oog in oog met de gevangenen. Op een van de muren hing een herdenkingsplaat die herinnerde aan de soldaten van het 7de linie, gevallen in de oorlog van 1914 - 1918.

Na de oorlog werd de kazerne opnieuw in gebruik genomen door het Belgische leger, de rekruten en de militairen die er logeerden wisten niet wat er hier gedurende de bezetting gebeurd was.

Er was niets dat hen hierover informeerde, het was maar in 1952-1953 dat er op de de buitengevel een herdenkingsplaat werd aangebracht.

In 1994 werd de kazerne omgevormd tot een wooneenheid met appartementen, met had wel recht op een museum van de Deportatie, dat op 7 mei 1995 door koning Albert II werd ingehuldigd.

Het was de SS'er Boden die het hele gebeuren in de Aufnahme controleerde.

Mijn moeder en zuster werden naar een andere tafel dan de mijne gebracht, voor een andere vrouwelijke bediende. De steekkaarten van mijn moeder en zuster bestonden al sinds het gemeentelijk register en de «Vereniging der Joden in België», zij waren dus getypt ; de bediende moest ze alleen maar aanvullen.

Op haar steekkaart had mijn moeder met de hand «weduwe» bijgeschreven, opdat ze mijn vader niet zouden zoeken.

Op de steekkaarten stond uiteindelijk de arrestatie, de opsluiting en de deportatie vermeld.

Ik kreeg het transportnummer 1234 en mijn moeder 1233 van het XXste konvooi. Ik was zoals mijn moeder vaderlandsloos, vreemdeling dus, dus klaar om gedeporteerd te worden.

Mijn zuster kreeg als Belgische het nummer B 274, in die periode werden de Belgische burgers niet gedeporteerd.

Door de nationaliteit werden de families gescheiden en verscheurd.

Ik verliet de zaal langs een kleine deur die uitgaf op de rechthoekige koer, zwak verlicht door kunstlicht, waardoor ik de indruk kreeg dat ik vrij was. We kregen op de 2de verdieping zaal 18 toegewezen. Een «gepäckträger» - een drager, iemand die van corvee was - droeg onze bagage en ging ons vooraf. Mijn zuster werd ondergebracht in een andere zaal, deze van de Belgen. Zowel op de binnenkoer als op de zaal was er veel volk en was het er erg druk. Enkele teruggevonden vrienden gaven ons moed.

Mechelen was noch een concentratie-, repressie- of vergeldingskamp, maar een transit-, 'een verzamelkamp' (Sammellager), waar de verschillende categoriën van opgepakt werden gescheiden en bestolen. Een soort Drancy van België.

Eigenlijk een grote wachtkamer voor de dood, zoiets als de dodengang van vele Amerikaanse gevangenen, met dit verschil dat de mensen die hier zaten in Mechelen, onschuldig waren, dat zij niet wisten waarvan ze beschuldigd werden, dat ze in massa zouden geëxecuteerd worden.

Aan de «Aufnahme» had men hen reeds ontfroefd van hun goederen, hun persoonlijkheid en hun waardigheid, uiteindelijk zou men ons herleiden tot een transportnummer.

Hier waren geen martelingen, executies of dwangarbeid, de mensen leefden in de totale onledigheid in afwachting van de komende gebeurtenissen.

De dagelijkse brutaliteit en vernedering waren een middel om te intimideren, gezag te handhaven, om de orde en onderwerping te verzekeren, om iedere morele en psychische weerstand te breken en om de anderen met hun lot te verzoenen, om er en een apathische massa van te maken, om hen halfdood af te leveren aan het genadeschot van de beulen van Auschwitz.

Het kwam er op neer zonder meer klappen te geven, te pas en te onpas geven van slagen tijdens de wandelingen op de binnenkoer, gewoon terreur om de discipline er in te houden.

Belangrijk was, dat je je niet liet opvallen, maar dat was niet gemakkelijk. Je moest blijk geven van een zekere volgzzaamheid en vlugheid bij iedere beproeving. Eén enkele verdachte gelaatstrek kon zware gevolgen hebben.

In geval van niet opvolgen van bevelen, kreeg de beschuldigde zware lijfstraffen en werd hij tot aan de deportatie in het cachot opgesloten. Er waren ook collectieve sancties voor de slaapzalen zoals de urenlange appels op de binnenkoer of de voorlopige opheffing van colis.

Er is weinig tijd nodig om een mens te onderwerpen, om hem te tonen dat zijn leven veranderd is, dat hij in andere wereld terecht gekomen is, om van hem een wrak te maken.

De mensen wisten ook dat ze van buiten uit geen enkele hulp dienden te verwachten.

De beulen lieten niets los over datgene wat hen wachten stond. In tegendeel ze vezekerden hen en lieten hen geloven dat ze naar arbeidskampen gedeporteerd werden om alzo enige paniek of opstand te vermijden.

Het was uiteraard verwonderlijk dat men ook kinderen, ouderlingen, zieken deporteerden, misschien was het gewoon de wil van de Duitsers om de families te groeperen of te hegroeperen? Men kon geloven dat het om een gewone

verplaatsing, een evacuatie ging, voor velen een terugkeer naar de plaats die ze ooit in het Oosten verlaten hadden.

Wie kon zich uiteindelijk inbeelden dat er op het einde van een reis uiteindelijk de massale uitroeiing, de gaskamers en de crematoria zouden zijn ?

Deze onzekerheid, dus de hoop, stond borg voor volgzzaamheid.

Als sommige pessimisten het ergste voorspelden, dan geloofden men hen niet, dit kon gewoon niet. Men minimaliseerde, men sprak van een opvolging van ongelukken !... dit kon niet blijven duren, men sprak zichzelf moed in.

Onze talrijkheid gaf ons zekerheid. Het was onmogelijk dat men zoveel kwaad zou doen aan zoveel mensen tegelijkertijd.

Je moet niet denken dat mijn moeder iets wist en dat ze iets wilde verbergen voor het kind dat ik was ; zij wist niets.

In Mechelen hadden we onze gewone doen en laten teruggevonden, een soort van gelaten herademing, we moesten ons niet meer verstoppen, we werden niet meer achterna gezeten.

Ik zei bij mezelf : «al deze joden hier samen... !» nooit had ik er zoveel samen gezien en toch voelde ik me alleen in dit samen zijn.

Sommige gekwalificeerde werklui, schrijnwerkers, loodgieters, electriciens, noodzakelijk voor het onderhoud of mogelijk dienstbaar voor de SS'ers werden niet gedeporteerd. In Mechelen waren er verschillende ateliers zoals ondermeer deze van de confectie of lederwaren die aan de bewakers goederen verschaften die ze op hun beurt verkochten.

Het merendeel van de tijd zaten we opgesloten in zalen. De sanitaire voorzieningen, het verblijf, de hygiëne, het voedsel, dit alles was gewoon verschrikkelijk.

De nieuw aangekomenen.

Twee tot driemaal per week brachten de vrachtwagens van de Gestapo nieuwe aangehoudenen aan uit Antwerpen en Brussel.

We werden dan verplicht in de zalen te blijven «Alle auf die stube», en werden verboden door de ramen te kijken. In het begin vreesden we zelfs dat op een dag mijn vader, eveneens aangehouden, op een draagberrie zou binnengebracht worden.

Het logement.

We sliepen op zalen van ongeveer 21,25m x7,5m, met 100 stapelbedden, goed voor 100 personen, juist twee wagons. Op de bedden een strozak en een deken.

Eén rij bedden gaf uit op de koer, de andere naar de buitenkant.

De drie ramen die uitgaven op de straatzijde, waren hermetisch afgesloten, met langs de buitenkant tralies. Het slot was afgenomen zodat we ze niet konden openen. Het glas was beschilderd met een blauwe verf, waardoor ze ondoorzichtig waren.

Ik lag boven, ik keek gelukkig niet uit op een blinde muur, maar had een klein venstertje dat uitzag op het kanaal. Op de plaatsen waar de verf weg was zag ik de huisjes aan de overkant van de Dijle of soms ook wel eens voetgangers. Mijn moeder sliep lager ; De ramen die uitgaven op de binnenkoer konden we wel openen, waardoor we de zalen konden verluchten, wat nodig was, zeker 's morgens.

We hadden geen kasten, onze persoonlijke zaken - kleding, voedsel... - moesten we gewoon op bed in kartonnen dozen laten liggen. Zelfs geen stoel, je eventjes terugtrekken was niet mogelijk.

Er stond een kolenkachel met een horizontale buis die aangesloten was op de schouw. We hadden echter kolen nodig...

Op dezelfde overloop was er een zelfde kamer. De eerste en tweede verdieping waren met mekaar verbonden door een stenen trap, uiteindelijk waren er maar vier zalen voor dit gedeelte van de kazerne.

Op de overloop stonden twee ijzeren tonnen, één voor iedere zaal, die dienst deden als beerton. 's Morgens werden ze door de corveeploeg naar beneden gedaan en geledigd.

Op de zalen lagen mannen, vrouwen, kinderen, ouderlingen, alles door mekaar, waardoor de hygiënische omstandighe-

den en de gezondheid in gevaar kwamen door ondermeer het verrotten van het stro, luizen, ongedierte en het schurft.

De promiscuïteit was niet allen fysisch, zij was ook moreel. Mensen die mekaar niet kenden lagen dag en nacht samen, elkeen met zijn eigen karakter, zijn persoonlijke situatie, zijn moeilijkheden en zijn gezondheidstoestand.

Iedere zaal had een kameroverste die van zodra een SS'er binnenstapte in houding moest gaan staan, zelfs midden in nacht, dikwijls zonder dat hij de tijd had om zich aan te kleden.

Het voedsel.

In het midden van de zaal stonden twee tafels, waarop de korveedienst 's morgens het warm water zette, dat koffie moest voorstellen, 's middags was het kolensoep zonder enige andere groenten of aardappelen.

Men zei dat er broom in de koffie was, om onze seksuele behoeften te kalmeren.

De Duitsers gaven ons per dag een vierde brood, een koffielepel suiker en 's avonds konfituur, wat in verhouding tot datgene wat ze afpakten weinig was en te weinig om in leven te blijven. Het eten was zeer slecht.

Eigenlijk werden we onderhouden door A.J.B. (Vereniging der Joden in België), en bleven we in leven door de pakjes die we toegestuurd kregen van onze vrienden ofvoor sommigen van hun nog ondergedoken ouders.

....

Ieder pakje werd open gedaan, gecontroleerd, gedeeltelijk gehalveerd vooraleer we het terugkregen.

De SS'ers deden dit uit persoonlijk winstbejag, niet om diegene te bevoorraden die geen pakjes kregen.

Het sanitair.

Op het gelijkvloers was er de *Waschraum* (de zaal met de wastafels), de *Abort* (de toiletten) en het *Revier* (ziekenboeg). Noch op de slaapzalen, noch op de overloop, noch in de toiletten was er een kraantje. 's Morgens was er nogal wat geduw om zich te kunnen wassen. Er waren zowel voor de vrouwen als de mannen weinig lavabo's. Uiteraard was er geen warm water, noch zeep.

Gedurende de maand verblijf in de Dossin kazerne heb ik noch een bad, noch een douche genomen.

Bij de ingang van de toiletten hing er een bord : «Abort allein für Juden» (toiletten alleen maar voor joden) ; eenvoudige toiletten, planken met gaten erin, geen deuren, een twaalfstal toiletten voor de ganse kazerne, hetzelfde gold ook voor de vrouwen die door het lokaal van de mannen moesten.

In de kazerne moest men aanschuiven in de Washraum en het Abort, wanneer er soms duizend tot tweeduizend mensen waren kon het een tijdje duren.

In het midden van de nacht werden we soms gewekt door de SS'ers, ze staken de lichten aan, we hoorden helse kreten. Het was een «fussenkontrolle» (een voetkontrolle) die gewoonlijk plaatsgreep tussen 23 uur en 4 uur ; de straf bestond erin dat men de schaars geklede mensen voor enkele uren naar de binnenkoer joeg. De SS'ers stuurden soms mensen naar O.L.V Hospitaal te Mechelen, ze vreesden epidemieën.

De dagindeling.

Om 6 uur ³ moest iedereen, zelfs de kinderen bij het geroep van «Aufstehen» opstaan ; om 7 uur moest iedereen klaar zijn, de kameroverste deelde dan de rantsoenen uit ; vervolgens waren de vrouwen van dienst in de gangen, de mannen moesten naar het appel op de binnenplaats. In houding moesten zij zich voor de wachtmeester opstellen in rijen van drie. De verantwoordelijke van de joden stelde hen ten dienste aan de SS'er van dienst. De mannen ouder dan 60 jaar mochten terugkeren naar de zaal, de anderen deden ochtendgymnastiek. Als kind werd ik ontslagen van deze activiteit, ik bleef dan bij mijn moeder of ging andere leeftijdgenootjes opzoeken.

Alleen bij het appel van 14u30, het tweede, kreeg men de gelegenheid zich te ontspannen of vrij rond te wandelen. Met andere kinderen liep ik rond in de binnenkoer. Op het einde van de namiddag waren er de wandingen in een ronde, in rijen per drie, de mannen in de ene zin, de vrouwen in de andere. De mannen moesten, telkens ze iemand met een grijs uniform tegenkwamen, het hoofd ontbloten en in houding gaan staan. De SS'ers hadden een zweep bij.

Eenmaal acht uur 's avonds was het verboden zich op de binnenkoer te bevinden, men diende op de kamers te zijn,

³ dit is bij benadering, bij de aankomst moest immers iedereen zijn uurwerk afgeven.

alleen was het toegelaten naar de wc te gaan. Op de kamers werd er gebabbeld, gediscussieerd, geluisterd gezeten of gelegen op de strozak. Soms ging men naar de nabijgelegen kamer, op deze of op een andere verdieping.

Rond 9 uur hoorde we een binnenkeels roepen 'Licht aus', het was het doven van de lichten, de twee grote lichten die enig schijnsel wierpen op de binnenkoer deden dienst als alarmlicht in geval van luchtalarm. Het doven van de lichten kon naargelang de cipers nogal eens variëren. Rusteloos sliepen we in. Tijdens de nachtoppels, werden de gezichten van de gevangenen, onder het luid geroep van de nazis afgegaan door lichtprojectoren.

De meest gevaarlijk was een Vlaams SS'er, hij lachte steeds en scheen altijd goed gehumeurd te zijn. De SS'er Frank liep met zijn duitse herdershond tussen ons in. Op dag, bij het achterna zitten door vriendje stootte ik lichtjes de SS'er Boden aan, hij duwde me weg met zijn zweep, zonder echter pijn te doen. Deze vijftigjarige (geboren in 1891) was een kleine dikbuikkige man in grijs uniform. Ik heb horen zeggen dat de vorige commandant van Mechelen, de majoor Schmitt⁴, die gemuteerd was naar Breendonk veel erger was. Op een dag zag ik hem naast mij, groot, mager, somber, de ogen van een alcolieker en een stugge blik, hij was de absolute gruwel. De nieuwsgierigen bleven op een afstand rondom hem, hij keek hen aan met een gemurmel van afgrijzen, hij was duidelijk in zijn nopjes met het effect dat hij veroorzaakte.

⁴ in 1950 werd hij in België ter dood veroordeeld.

Hoewel nooit met wij deze SS'ers Boden, Frank en Schmitt in contact kwamen, maakten ze toch deel uit van ons leven, wij moesten hen ondergaan.

Zo waren er de gymnastiek sessies, de SS'ers noemden het 'sport', die alleen tot doel hadden de gedetineerden uit te putten. Ofwel was er het fluitsignaal waarop we zo snel mogelijk naar de binnenkoer moesten lopen. Dit veroorzaakte een geharrewar met de nodige valpartijen, eenmaal aangekomen moesten we naar de kamers terugkeren en, dit meerdere malen achter elkaar.

Ook heb ik enkele zigeuners gezien. Ze droegen een karton met daarop de letter Z. Men zag ze niet zoveel, zij bleven nog meer dan wijzelf op hun kamers, zij leken nog meer geplaagd en veracht te worden dan wijzelf.

Naar de publieke baden te Antwerpen.

De Duitsers voerden een campagne tegen de luizen. Ikzelf had er geen. Op een morgen, zo rond 6 uur, werd ik samen met mijn moeder en nog een tachtigtal mensen naar de binnenkoer geroepen. Wij moesten ons in rijen van drie opstellen. Het groepje soldaten voor ons, kreeg het bevel het geweer te laden. Een metalen klik, tien geweren die tegelijkertijd worden geladen, het gaf een geluid in de vroege morgen. Men wilde ons gewoon intimideren, men wilde ons doen begrijpen dat er van vluchten geen sprake was.

We namen dan een speciale tram. Op ieder platform stond er een gewapende soldaat. We gingen naar Antwerpen om er in de openbare baden een warme douche te nemen. Naar het schijnt zou het in de Rigastraat zijn geweest. We stapten op door de straten van de stad, de mensen bekeken ons ; de verantwoordelijke jood telde ons voortdurend.

In het bad was ik met andere mannen, onze klederen hingen we op een kapstok, want men ging ze desinfecteren. Ik heb nooit zoveel naakte mannen gezien.

De naakte mannen schoven aan, een soldaat schudde een jonge man en zei hem een oude man te helpen. Gezien het grote aantal konden we niet lang onder de douche blijven. Ik vernam dat de vrouwen eveneens naakt voorbij de wachten moesten stappen. Bij onze terugkeer zei mijn moeder tegen haar vriendinnen dat de warme douche zalig was. Ik heb altijd gedacht dat het voor ons een oefening was, om ons aan de fatale douches van de gaskamers van Auschwitz te gewennen.

De afpersingen.

Op een avond, een weinig na mijn aankomst was er heel wat onrust, de SS'ers waren zenuwachtig, een man, een jonge hollandse jood genaamd Jo Polak, had langs het dak gepoogd te ontsnappen. Ik vermoed dat hij langs een dakraam gegaan is en zich zo langs een afvoerbuï naar beneden heeft laten glijden om uiteindelijk opgepakt te worden door een duitse patrouille. Twee dagen later werd hij tussen twee gewapende soldaten de koer opgebracht, heel het kamp, kinderen inbegrepen, verzameld en opgesteld. Een diepe stille heerste. De handen op de rug gebonden, het aanzicht opgezwollen, had hij toch een zekere glimlach. Geïntimideerd door de massa, moest hij zich op een tafel leggen, de broek naar beneden. Na wat geroep in het Duits,

duidde Boden vijf van zijn kamergenoten aan om hem stokslagen te geven. Daar ze niet hard genoeg sloegen, nam Boden de stok over en begon hard te slagen om te tonen hoe het moest.

De nazis voerden dit spektakel op. Zoals alle kinderen moest ik het bijwonen, ieder bevel dat niet werd opgevolgd, iedere daad van ongehoorzaamheid, werd hard en in het publiek afgestraft om hun terreur en discipline op te dringen.

Vervolgens werd de man drie weken, tot aan zijn deportatie in een cel opgesloten. Zo begreep iedereen dat men de kazerne niet uit kon. Bij mijn weten is er uit de Dossin kazerne geen enkele geslaagde ontsnappingspoging geweest.

Op een morgen, begin april, zag ik Boden de koer oversteken met naast hem een vrouw met bebloed aangezicht, haar arm omdraaiend. Mevrouw Marguerite Verstappen uit Antwerpen was omtrent haar man, niet wetend dat hij reeds gedeporteerd was, nieuws komen vragen. Zij had de Vlaamse SS'ers die haar ontvingen verweten Duits te spreken.

Op een morgen hoorde ik dat een man zich in de nacht had verhangen.

Dit alles heeft toch niet verhinderd dat sommige gevangenen na de oorlog vertelden dat in tegenstelling tot andere kampen «Mechelen een paradijs» was.

Ontspanning.

Op een zondag was er een opvoering op een podium door gedetineerden met sketches en liederen, bijgewoond door de SS'ers. Zij noemden dit «cabaret». Een van de liedjes droeg de betekenisvolle naam «aspirine», het was het enige medicament in de kazerne.

Op een dag was er een zenuwachtig gedoe, men zei me dat een koppeltje getrouwd was, vermoedelijk voor een geditineerde rabbijn, wat een uitdaging betekende voor de Duitsers.

Op een dag in april was het «Peissekh» het joods paasfeest. Het VJB had voor de gelegenheid ritueel voedsel opgestuurd. Mensen, families verzamelden zich om de dienst de vieren.

Een feest in alle ontspannenheid, onder de ogen van de bewaking, gewoon te kunen bekijken gaf een gevoel van vrij-

heid, een manier om zichzelf te blijven, zichzelf zekerheid te geven.

Griep.

Op een dag had ik de griep, moeder bracht me bij een dokter, eveneens een gevangene. Hij keek me aan (ik moet een mooi jongetje geweest zijn) en zei : «schade» (spijtig), mijn moeder vroeg wat hij bedoelde, maar het was zeker geen goed teken.

De nakende deportatie.

....

De dagen en de weken gingen voorbij. Het leven was monotoon . Onze horizon was beperkt door de vierhoek van onze gevangenis

We deden niets. Er werd gewacht. De gedachte dat we op ieder ogenblik zouden verwittigd worden van ons vertrek, onze deportatie de volgende ochtend of de dag daarop, en ons te moeten klaarmaken obsedeerde ons.

Geruchten deden de ronde : «Het is voor morgen, het is voor over een week, binnen een maand, nooit...»

....

We vernamen dat op de dag van de deportatie, alleen de gedeporteerden zouden opgeroepen worden en dat zij zich alleen met de «gepäckträgers» op de binnenkoer mochten bevinden, diegenen die niet vertrokken moesten op de kamers blijven.

Ik wist niet goed wat de deportatie voor mij betekende.

....

De deportatie.

Zondag 18 april. De schutzpolizei zat in hoek op de koer. Ze waren gekleed in mooie groene uniformen. Men mocht dichtbij komen, goedmoedig en lachend keken ze naar ons. Ze streelden de hoofdjes van de kinderen. Het was de escorte van de trein. Het vertrek zou 's anderdaags zijn.

Mijn moeder schreef in het yiddish naar mijn vader. Uit voorzorgsmaatregel noemde ze mijn vader niet Léon, maar Léontine alsof ze zich richtte naar een vriendin, zij sprak haar aan met Lova, Levkele, Levynke. Zij vertrouwde deze

brief toe aan mijn zus, die er in slaagde hem tot bij mijn vader te laten komen.

«VOOR LEONTINE.

Zondagnamiddag voor het vertrek. Mijn lieveling, het lot heeft ons toegeslagen, op die donkere, verschrikkelijke en tragische woensdag, werd een straaltje vreugde door God ons toegestuurd, jij was afwezig, het heeft je gered van de dood ; de bel ging, men kwam binnen, men heeft ons weggerukt en ons weggebracht, ik wilde vluchten, maar mijn voeten wilden niet mee, mijn tong was verstijfd van angst, ik heb helemaal niet meer aan mij gedacht ; mijn enigste gedachte ging naar jou, en naar jou, mijn Levkele, mijn enigste, mijn trouwe en zieke ; ik wilde niet langer bij deze doders blijven uit angst dat ze mij zouden verplichten te zeggen waar je was ; vier weken zijn er nu overheen gegaan, ik vertrek nu met ons Simkele ik weet niet naar waar het lot ons zal brengen, maar mijn hart is sterk, vol hoop en moed, geloof me lieveling, ik overdrijf niet ! Op het ogenblik dat ik deze brief schrijf, loopt mijn hart over van hoop, ja van hoop te weer te zien, jij mijn liefste, geeft mij kracht dit te verdragen, ik beeld me een gelukkige toekomst in, ik houd me aan jou vast zoals een drenkeling zich aan een strohalmpje vastklampt. Levynke, wees sterk en moedig, om je familieweer te zien, eet goed, ontzeg je niets, je verdient het, ik wil terug naar jou komen schitterend van vreugde en we zullen ons weerzien, dat geloof ik en het geeft me moed, mijn liefste ik omhels, ik houd van je tot aan de dood. Je Ania.

Simkele, daar zal ik voor zorgen als mijn oogappel, daar kan je gerust in zijn, wees vooral voorzichtig, ga nergens waar je niet mag, ik zal lijden in jouw plaats, ik houd van je, je mist me, dat hoop ik.

Ania.

De groeten aan mijn zus Clara, ik zal haar goedheid nooit vergeten, en datgene wat ze voor jou doet en zal doen. Omhels ook Fortuna ⁵, zij heeft me vele pakjes gezonden, zij is voor mij als een zuster, Albert ⁶ heeft me ook pakjes gezonden. Nogmaals tot ziens lieveling Lova, tot op een mooie en schitterende dag waarop de zon voor ons joden zal opkomen en dat ik bij jou en onze kinderen zal zijn. Ik omhels je sterk. Tot ziens .

Ania».

Lijkt deze brief, waarin de dood de hoop domineert, geen testament ?

⁵ Mevrouw Borlee.

⁶ Mijnheer Goldman .

Op een avond kwam Ernst Mayer, een verantwoordelijke jood, onze zaal binnen om te zeggen dat we naar een werkkamp gingen in het Oosten.

We vroegen hem waar. Hij antwoordde : «Maak je niet ongerust».

Op 19 april 1943, werd ik en mijn moeder gedeporteerd met het XXste konvooi.

Mijn zuster Belg zijnde, zou pas deporteed worden op 20 september 1943.

Tot ziens mijn Brussel, mijn België, vaarwel mijn vader, mijn lieveling zus, mijn familie, mijn vrienden.

's Morgens al werd op de koer de rij gevormd, in volgorde van de nummers. Het regende. Het was een grijze, triestige dag.

Moeder en ik werden pas in de namiddag opgeroepen, omdat wij de nummers 1233 en 1234 hadden van de 1600.

In enkele uren verdween drie vierde van de kazerne door de gapende open poort. Mensen stonden achter het raam, hun beurt af te wachten, kijkend naar de rij, zoekend naar bekende gezichten, tekens van afscheid of aanmoediging uitwisselend

....

«1200 tot 1250» werd er geroepen, het was mijn beurt.

We stelden ons in rij op, mijn moeder voor me, het karton met het nummer om de hals.

Het ging stapvoets.

Mijn zus kon dus niet bij ons zijn. Leunend door het raam aan de linkerkant keek ze naar ons, de arm van een vriendin om haar schouders.

Dit monsterachtige, dit verschrikkelijke, dit transport speelde zich af onder haar ogen, zij zag haar moeder en kleine broer, verjaagd, weggevoerd, naar het onbekende, weg voor altijd.

We wuifden naar mekaar, we gaven mekaar moed, we gaven mekaar hoop, een tot ziens, een vaarwel. Toen ik de poort doorging was het de laatste maal dat ik ze zag.

In de gang zat een SS'er aan een tafeltje. Op een lijst stip-te hij onze namen aan. Ik werd niet afgetast. Daarna gingen we door de tweede poort.

Na een maand opsluiting verliet ik deze akelige kazerne. Ik ging door een haag van van soldaten, het geweer in aanslag. Op 40 meter langs onze linkerkant, stond er een trein waar-van ik het begin, noch het einde zag. Hij leek me immens, ik was immers klein en er was geen perron. We kwamen terecht voor een beestenwagon. De poort een groot zwart gat was op 1,50m hoogte, onderaan een ladder of houten trap-je speciaal voor kinderen en ouderlingen. Ik de klom de 7 trappen op en kwam in de wagon terecht, gevolgd door mijn moeder. Binnen lag een grote bussel stro die de door-gang versperde. Met 50 stonden we er, als het ware vast-genageld aan onze kleine ruimte, zuchtend, de bagage in de hand, samengebracht door het lot.

De grote poort schoof met een krakend geluid dicht, ik zag het niet want er was teveel volk, ik hoorde het wel. Het metalen geluid van het slot weerklonk. We zaten samen-geperst als vee dat men naar een slachthuis afvoert.

Er was een emmer voor 50 personen, hoe moest die geledigd worden ? Er was geen proviand, geen drinken, trouwens hoe zouden we eraan geraakt zijn, hetgeen dat we bij hadden kwam omdat we pakjes gekregen hadden van onze vrienden.

Ik bevond me in een hoek achteraan, rechtop met mijn moeder. Het was donker, door het raampje kwam er een beet-je licht, er was noch lucht nog water.

Geruime tijd schokte de trein enkele meters vooruit, zodat de volgende wagon die diende volgestouwd te worden, zich juist voor de kazerne bevond. Na ons waren er nog acht of negen wagons. We moesten enkele uren wachten voor-dat de trein eigenlijk vertrok. Het was avond en volledig duister.

In die periode lieten de nazi's de konvooiën s' avonds ver-trekken, opdat ze 's nachts in alle discretie konden rijden. Ze vreesden reactie van de Belgische bevolking wanneer bij een technische controle aan een station er een arm aan het raam zou verschijnen of men geroep zou horen.

Deze praktische overweging had ook een keerzijde : ze vergemakkelijkte de ontsnappingen bij duisternis.

Na de ontsnappingen van het XXste konvooi trokken ze de kaart van de veiligheid en lieten ze de konvooien in volle dag vertrekken waardoor ontsnappingen praktisch onmogelijk werden.

Mijn ontsnapping.

Op een gegeven ogenblik, een weinig na het vertrek is er een man linksachter door het luik uitgesprongen in de richting van de trein. Eerst heeft hij zich opgetrokken, dan de voeten naar buiten gestoken en heeft hij zich door de smalle opening naar buiten laten glijden, in een zucht was hij weg, ik heb hem niet meer gezien.

In het donker heb ik mij een weg gebaad, tussen de mensen, tussen de bagages, om door het vensterluik de snelheid van de trein te kunnen volgen. Het was te hoog voor mij (1,40 m), ik vroeg iemand om me op te tillen.

Ik zag de bomen voorbijgaan en zei tegen mijn moeder dat de trein niet vlug reed en dat ik zou kunnen springen.

Zij gaf geen antwoord en liet mij de keus, wel of niet springen.

Een weinig later stopte de trein, ik hoorde geroep en geweerschoten van de Duitse wacht. Later vernam ik dat het de aanslag was van Livschitz, Franklemon en Maistriau in Boortmeerbeek, 12 km voorbij Mechelen.

De trein vertrok terug. Mijn moeder had me blijkbaar ervan weerhouden om door het vensterluik te springen, ik was in haar armen in slaap gevallen. Toen ik indommelde had ik de indruk dat mannen probeerden de deur te openen.

Ik weet niet hoelang ik geslapen heb, maar op een bepaald ogenblik heeft mijn moeder mij wakker gemaakt en voelde ik koude lucht, de koude van de nacht en hoorde ik het geknars van de wielen op de sporen.

De trein reed verder en de deur was open.

Een handvol mensen sprong van de rijdende trein langs de linkerkant.

Mijn moeder verhindere mij uit veiligheidsoverwegingen hen te volgen. Zij bracht mij tot bij de deur alsof zij mij naar de vrijheid en het leven bracht. Zij vervulde haar belofte naar mijn vader toe : *«Simkele, ik zal op hem passen, zoals de pupil van mijn ogen ; daar kun je gerust in zijn»*.

Ik moest mijn beurt afwachten om tot bij de deur te komen.

Wij waren aan de voorkant van de uitgang.

Ik hield me aan de wand vast ; mijn linkerhand aan een metalen verticale baar, ongeveer 40 cm lang op 60 cm van de bodem aan de buitenkant ter hoogte van mijn schouders. Ik was in die tijd ongeveer 1,35 m groot.

Mijn moeder deed me zitten, de benen buiten hield ze me bij mijn kleren en de schouders. Ik voelde, 70 cm lager de voettrrede, ik kon er alleen aan.

Mijn hand voelde, iets lager een kleinere metalen handgreep (ongeveer 10 cm lang op 20 hoogte van de bodem) .

Mijn moeder hield me stevig vast, liet me naar beneden zakken. Ik lag plat op de bodem, mijn voeten zochten de voetplank.

Op de voetplank, hield ik me met de linkerhand aan de metalen handgreep, met de rechter de plankenvloer, mijn moeder hield me nog steeds vast. Ik kwam recht en hield mijn evenwicht.

Ik zag de omgeving voorbij flitsen, de lucht was fel, het geluid enorm. Ik durfde niet te springen want de trein reed te vlug, het verwonderde me, uiteindelijk trok hij 35 wagons.

Mijn moeder zei me in het yiddisch : «geyt tsu shnell ter tsug» (de trein gaat te vlug), het waren de laatste woorden die ik van hoorde...

Op een gegeven ogenblik vertraagde de trein, van de voetplank tot aan de grond was het een meter, ik zei tot mijn moeder : «ik spring», zij liet me los en ik sprong. Ik kwam op de ballast terecht zonder de vallen.

Ik kwam recht, stond onbeweeglijk, zag langs rechts de trein langzaam verder rijden, een grote zwarte massa in de duisternis, stoom uitblazend en fluitend in de nacht.

Ik heb op mijn moeder gewacht omdat ik dacht dat zij ook zou springen.

Een beetje verderop stopte de trein volledig, ik hoorde de Duitse wacht roepend en schietend mijn richting uitkomen. Mijn moeder kon niet uitspringen en het risico lopen oog in oog te staan met de wacht. Dit is misschien wat haar verhinderd heeft te springen.

Ik meende tot bij haar te lopen om niet berispt te worden, maar hiervoor moest ik de wachten tegemoet lopen. Ik kon niet ter plaatse blijven want ik riskeerde geraakt te worden door een schot of opgepakt te worden.

En opeens, door een plotse ingeving liep ik links de bossen in.

Ik heb heel de nacht gelopen, het regende of het was heel vochtig, het was niet echt donker en zag een beetje rondom mij.

Lange tijd heb ik geroep en geweerschoten gehoord, maar ik werd echter niet achtervolgd.

.....

Simon heeft het overleefd, hij moest dit uitschrijven, literaire ambities kwamen hem nooit door het hoofd alleen wilde hij getuigenis afleggen over een wereld, over mensen die veraf stonden van een menswaardige wereld, het was alleen hun wereld de wereld van de nazi 's.

(vertaling Paul De Keulenaer)

VAN SAMANG

Fabian,

Historicus

Joods verzet en Duitse repressie in de getto's van het Derde Rijk. ¹

Een empirische studie op basis van ego-documenten

INLEIDING.

De Holocaust is voor een hele schare academici - gaande van psychologen en wijsgeren over theologen en ethici tot geschiedkundigen - aanleiding geweest tot een brede waai-er van prangende vragen. Eén der belangrijkste kwesties is wellicht hoe een fenomeen als de 'Endlösung der Judenfrage' zich heeft kunnen voordoen, welke mechanismen verantwoordelijk zijn geweest voor haar verschijning - een vraag die omwille van haar actuele waarde steeds manifester om een antwoord roept. Sommige wetenschappers hebben een verklaring gezocht door de psychologische karakteristieken van de 'daders' bloot te leggen²; anderen besteedden zowel aandacht aan de persoonskenmerken van de diverse actoren als aan de sociale context.³ Minstens even belangrijk is de vraag naar de handelwijze van de slachtoffers, zoals deze werd gesteld door dr. Rudolf Vrba, overlevende van de Poolse vernietigingskampen Auschwitz en Majdanek: «Waarom zijn honderdduizenden mensen zonder verzet naar de gaskamers gegaan?»⁴ - een schijnbaar eenvoudige vraag die echter een uiterst complex antwoord in zich sluit. Want ze gaat evenzeer op voor joden als voor zigeuners, voor lichamelijk en mentaal gehandicapt als voor politieke gevangenen en homoseksuelen; ze kan even goed gesteld worden voor de joden afkomstig uit Duitsland als deze uit West- of Oost-Europa; en ze is net zo relevant voor de slachtoffers die vanuit hun oorspronkelijke woonplaats in getto's werden gedreven,

¹Dit artikel is de beknopte weergave van mijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Zie: Van Samang, F. Joods verzet en Duitse repressie in de getto's van het Derde Rijk. Een empirische studie op basis van ego-documenten. Licentiaatsverhandeling, KULeuven, dept. Geschiedenis, 1998.

als voor de joden die vanuit hun lokale gemeenschappen naar afgelegen plaatsen werden gevoerd om er door de 'Einsatzgruppen' te worden afgeslacht, als voor hen die zich bij de 'Umschlagplätze' aanmeldten, op de deportatietreinen klommen en zich zonder noemenswaardig verzet in de richting van het onbekende oosten lieten sporen. Steeds is de centrale vraag - «waarom verzetten we ons niet toen ze 300.000 joden uit Warschau begonnen te deporteren ? Waarom lieten we ons als schapen naar de slachtbank voeren ? Waarom was alles zo gemakkelijk voor de vijand ?»⁵

Dit artikel handelt precies over de houding van de verschillende joodse gemeenschappen in de Oost-Europese getto's.⁶ Waarom hebben zij zich nauwelijks verzet tegen de Duitse politiek die erop was gericht de totaliteit van de joodse bevolking van de aardbodem te vegen ? Waarom heeft ze haar numerieke meerderheid niet aangewend in een heuse overlevingsstrijd, tegen de nationaal-socialistische vernietigingspolitiek ? Verzet was de enige mogelijkheid om minstens een deel van de gettobevolking te redden. Waarom kwam het dan zo zelden voor ?⁷

Verscheidene gettobewoners hebben hun leef- en denkwereld beschreven in individuele, persoonlijke dagboeknotities. Sommigen onder hen maakten hun aantekeningen met het doel een bewijs te leveren voor toekomstige generaties, tegen het vergeten. Voor anderen was het eerder een vorm van psychologische therapie. Telkenmale poogden de auteurs echter de werkelijkheid te beschrijven zoals deze zich aan hen voordeed, op hun eigen betrokken, subjectieve, onvolledige wijze, met de meest intieme gevoelens van haat, relatieve vreugde, hoop en ontredning. Enkele van deze waardevolle historische bronnen werden na de oorlog ontdekt en uitgegeven - zij vormden de basis van dit werk. Bovendien hebben talrijke getto-overlevenden hun memoires na de oorlogsjaren aan het papier toevertrouwd. Deze gedenkschriften vormden een erg bruikbaar supplement - en bijwijlen een onvervangbare bron van informatie - voor deze studie. Ze werden aangevuld met enkele getuigenissen van 'daders' en 'omstanders'. Het geheel van deze bronnen liet mij toe klaarheid te scheppen in minstens een element van het voorliggende probleem.

In een eerste deel wordt dieper ingegaan op de verschillende verzetsreducerende mechanismen. Meer specifiek komen isolatie, het dehumaniseringsproces, de joodse zelfdeceptie, het inferioriseringsmechanisme en terreur aan bod. In een tweede deel wordt een antwoord gezocht op de vraag : als deze mechanismen verzet onmogelijk maakten of minstens tot een minimum

reduceren, hoe heeft de vorming van verzetskernen in diverse getto's dan toch kunnen plaatsvinden? Met andere woorden: in het tweede deel wordt het opgebouwde model getoetst aan de joodse strijdorganisaties, waarbij het joodse verzet in het getto van Warschau als indicator geldt.

Om een antwoord te formuleren op de gestelde kernvraag vertrok ik vanuit een tweevoudige gettofunctionaliteit: een annihilistische en een economische. De eerste functie was het gevolg van de intentie der verantwoordelijke nationaal-socialistische overheden om de joodse bevolking in haar totaliteit uit te roeien; de tweede was daarentegen een eerder onvoorzien en spontaan gevolg van het feit dat de gettopopulatie door haar lichamelijke arbeid aanzienlijke financiële voordelen meebracht voor de Duitse staat en individuele, plaatselijke particulieren. De getto's werden initieel opgericht in functie van het moordmechanisme: ze waren primair bedoeld om de joodse bevolking door allerhande ontberingen te laten omkomen. Pas later, toen duidelijk werd hoe belangrijk de joodse arbeidskrachten waren voor de Duitse (oorlogs)productie, kregen de getto's ook een economische functie - een functie die ondanks haar belang steeds ondergeschikt bleef aan de eerste. Met andere woorden: telkens wanneer in Berlijn werd beslist dat welbepaalde 'Jüdische Wohnbezirke' zouden worden geliquideerd, moesten de financiële, economische baten van staat en privépersoon wijken. Een kwestie van prioriteiten dus.

Het lijkt geen twijfel dat elk potentieel verzet minstens één van beide functies zou verstoren en zelfs onmogelijk kon maken. Zo kon een collectieve weigering van de Warschause gettobevolking om zich actief in de textielverwerkende industrie in te schakelen tot de eliminatie van de tweede functie leiden. Openlijk protest om zich tijdens een 'aktsia' richting vernietigingskampen te laten voeren kon de deportatie vertragen, kon de volledige liquidatie van het getto uitstellen, kon eventueel eindigen in een bloedbad, maar zou het vernietigingsmechanisme in elk geval tijdelijk hebben lamgelegd. Bijgevolg was het voor de Duitsers van primordiaal belang elk 'verzet' - in de breedste betekenis van het woord - in de kiem te smoren.

1. Vijf overkoepelende mechanismen ter bestrijding van verzet.

1.1. Isolatie.

Hoewel sommige auteurs de getto's karakteriseren als 'open', 'half-open' of 'gesloten' woonwijken - waarbij het

aangewende isolatiemateriaal als criterium geldt -, is het vanuit historisch perspectief wellicht correcter deze misleidende typering te laten varen. De joden werden immers uit de samenleving gedreven en afgezonderd in gigantische isoleercellen die hen moesten verhinderen terug te keren naar de maatschappij. Welke middelen daarvoor werden gebruikt deed in wezen niet ter zake. Het kon gaan om een vrijwel volledige stenen omwalling of een houten palissade, uitgerust met prikkeldraad en glasscherven, bewaakt door Duitse, Poolse en joodse politielui, tot een repressieve wetgeving die joden verbood het getto te verlaten en omwonenden verhinderde de woonwijk te betreden. Welk isolatiemiddel ook werd aangewend, telkens werd de bewegingsvrijheid van de gettobevolking gereduceerd tot een absoluut minimum. Zo beschouwd bestonden er *de facto* geen 'open' getto's.

Maar vanwaar deze krachtige indammingspolitiek ? Waarom waren de Duitse autoriteiten zo gedreven om de joden niet alleen «op enkele knooppunten, nabij spoorlijnen»⁸ te concentreren, maar hen eveneens elke vorm van bewegingsvrijheid te ontnemen ? Aangezien het argument dat de Duitsers toentertijd aanhaalden om hun beleid te verantwoorden - namelijk dat de constructie van omwallingen een hygiënische maatregel was met het doel de verspreiding van tyfus en andere besmettelijke ziektes tegen te gaan - erg onwaarschijnlijk klinkt, moet de ware reden elders worden gezocht.⁹

Het gettoïsering werd op gang gebracht met het oog op een totale isolatie van de joodse bevolking, en dit in een dubbele richting. Enerzijds moest de uitgemergelde, opééngepakte, bedelende, zieke, kortom stervende joodse gemeenschap aan het oog van de haar omringende bevolking worden onttrokken, teneinde de psychologisch moeilijk te verwerken gettoïsaliteit op het makkelijker te dragen, theoretisch-ideologische niveau te houden. Anderzijds beoogde men met deze isolatie initiatieven van de joden om in de 'buitenwereld' hulp te gaan zoeken uit te sluiten. De gettobewoners moesten beseffen dat ze volledig verlaten waren, verstoken van elke morele, financiële en militaire bijstand, dat ze geïsoleerd waren van de rest van de 'vrije' wereld. En dat deden ze ook : «Niemand op de hele wereld is bezorgd om ons, niemand deelt ons lijden,» noteerde Chaïm Kaplan, korte tijd voor de gettomuren zich rondom hem en zijn lotgenoten sloten.¹⁰

Van de plaatselijke Baltische, Poolse, Hongaarse of Russische bevolking hadden de joden hoegenaamd weinig hulp te verwachten. Esten stonden de Duitse 'Einsatzgruppen' bij in de uitroeiing van lokale joodse gemeenschappen en hielpen later mee met de liquidatie van Litouwse en Tsjechische transporten.¹¹ In Letland participeerde de bevolking bij de aanhouding en executie van de joden en hielp ze vanaf '42 bij de liquidatie van de Poolse en Russische getto's ; meer dan 100.000 Letten zouden zich aansluiten bij Duitse politie- en legereenheden. Bovendien maakten talrijke Letse vrijwilligers zich verdienstelijk in diverse vernietigingskampen waar ze zelfs op de Duitsers een uiterst gewelddadige indruk maakten. In Litouwen vermoordde de bevolking duizenden joden in zogenaamde 'pogroms' ; ze assisteerde bij de bewaking en de liquidatie van de getto's en was verantwoordelijk voor de uitroeiing van twee derden van de Litouwse joden. Hetzelfde gold voor de Oekraïners en de Witrusen, die zich - tegen Hitlers wil - aaneensloten in divisies onder Duits bevel, actief meewerkten met de 'Einsatzgruppen', aandrongen op de formatie van getto's en een onmisbaar tandwiel werden in de vernietigingsmachines van Sobibor en Treblinka.¹² Ook in Polen gold een algemeen klimaat van afgunst en antisemitisme : «In hun verhouding met de Polen voelden de joden zich omringd door een sfeer van minachting, vijandigheid en uitsluiting,» schreef Michel Mazar in zijn gedenkschriften.¹³ Er was dus geen mogelijkheid om zich buiten de vastgelegde grenzen van het getto te begeven : «Er was één kans op honderd dat een jood die er door kwam niet zou geïdentificeerd worden aan de Arische zijde. Iedereen die van daar [het getto] ontsnapte beging zo goed als zelfmoord. Er was geen keuze : je kon door de muur breken in enkele minuten, maar wat kon je verichten aan de Arische zijde ?»¹⁴

Hoewel de Poolse boodschapper Jan Kozielowski (alias *Jan Karski*) de Westerse wereld inlichtte over het lot van de gettobevolking en in naam van de joodse leiders aandrong op een spoedige en doeltreffende interventie, bleven de wereldlijke en geestelijke gezagsdragers opvallend afstandelijk. De Britten wezen de eis om druk uit te oefenen op Duitsland om de joden te laten gaan en represaillebombardementen uit te voeren bij een eventuele - te verwachten - weigering van de Duitse overheden van de hand.¹⁵ De Amerikaanse president, F.D. Roosevelt, beschouwde een militaire zege als zijn voornaamste doelstelling en wenste het stoppen van de vernietigingsmachine niet als een apart

hoofdstuk in zijn globale strategie te beschouwen.¹⁶ De joodse leiders in Eretz Israël verleenden niet de minste steun aan hun vervolgde 'kudde'.¹⁷ En paus Pius XII prefereerde een kerstboodschap waarin vijftien seconden aan het joodse probleem werden besteed boven de gevraagde automatische excommunicatie van alle personen die zich bezig hielden met de uitroeiing van de joodse bevolking.¹⁸ De Westerse wereld had haar standpunt duidelijk gemaakt.

De joodse gettobewoners waren niet enkel geïsoleerd van de lokale bevolking en van de buitenwereld ; ook binnen het getto werd het sociale weefsel dusdanig aangetast dat er uiteindelijk enkel een van de overige gemeenschap afgesloten individu overbleef. Door het oprichten van instellingen die haast per definitie onenigheid moesten zaaien, werd de onderlinge verbondenheid tussen de joden systematisch afgebroken. Zo stootten de leden van de Joodse Raden - de door de Duitsers in het leven geroepen, machteloze marionettenregeringen - op de verachting van de totale gettobevolking, die «enkel haat en afkeer voelde[n] tegenover alles wat naar de rotheid van de Joodse Raad rook.»¹⁹ De 'Ordnungsdienst', de joodse politie die instond voor de bewaking van en de orde in de getto's, werd zo mogelijks op nog meer weezin onthaald dan haar hulpeloze oversten. Wanneer ook zij uiteindelijk naar de vernietigingskampen werden gedeporteerd, was dat nauwelijks aanleiding tot enige droefheid : «Toen het gerucht van deze tragedie mij bereikte heb ik geen traan gelaten,» herinnerde een verbitterde Zuckerman zich. «Dat was de perverse 'beloning' die ze kregen van hun Duitse weldoeners.»²⁰ Ook de prijswoekeraars en de economische collaborateurs, zoals Abraham Gancwajch of Marian Hendel in het getto van Warschau, wekten heel wat wrevel op bij de overige gettobevolking.²¹ Bovendien werden de banden die het individu met zijn familie verbond ten gevolge van de barre levensomstandigheden meer dan eens en op ingrijpende wijze verbroken. Moeders verborgen het lijk van hun baby verscheidene weken onder hun bed om beslag te kunnen leggen op hun rantsoenen en dreven hun hongerige kinderen het huis uit of legden ze als vondeling voor de poorten van de verpauperde ziekenhuizen.²² Kinderen gaven hun ouders aan om van de deportaties gespaard te blijven ; in Lodz diende een achtjarige jongen klacht in bij de Joodse Raad omdat zijn ouders hem, naar eigen zeggen, het voedsel weigerden waarop hij recht had.²³ Tenslotte vereiste de overlevingsstrijd van elke individuele vervolgde apathie, egoïsme en gevoeleloosheid : men sloot zich af van die andere, 'boze' getto-

wereld en trok zich volledig terug in de zekerheid van een persoonlijk gecreëerde halfdroom. Het leven, de welvaart en het welzijn van anderen verzonken in de marginaliteit, terwijl het in stand houden van het eigen leven streefdoel nummer één werd. Hulp aan anderen reduceerde vaak de eigen overlevingskansen ; wilde men in leven blijven, dan zorgde men best éérs voor het eigen welzijn.

Uiteindelijk bleef enkel het kleinste segment van de maatschappij over : een geïsoleerd individu, zonder betekenis en zonder macht. Isolatie was niet de enige en waarschijnlijk ook niet de belangrijkste factor voor het verhinderen van verzet, maar de invloed ervan mag in geen geval worden onderschat.

1.2. Het dehumaniseringsproces.

Het 'geïsoleerde individu', zoals het zonet werd beschreven, was geenszins een typevoorbeeld van een gezonde, krachtadige éénling - wel integendeel. De levensomstandigheden waarin de gettobewoners werden gedwongen waren het startsein voor een lang proces van 'ontmenselijking', van lichamelijke en mentale degradatie, van wegzinken tot een haast dierlijk bestaansniveau, met ingrijpende implicaties op somatisch én psychisch vlak.

De door de Duitsers geleverde voedselhoeveelheid, aangevuld met de door joden binnengesmokkelde levensmiddelen, waren zowel kwantitatief als kwalitatief ontoereikend om in de elementaire voedselbehoeften van de gettobevolking te voorzien. In Lodz moest elke individuele jood in mei '42 zien te overleven met gemiddeld 20 gram brood per dag. «Wat de reden ook moge zijn, het overgrote deel van het getto sterft van honger.»²⁴ In Warschau overleden in januari van hetzelfde jaar 20 % van de joden die door de economische afdeling van de Joodse Raad werden gesteund wegens een schrijnend tekort aan voedsel.²⁵ De joden van Tomaszow (Radomdistrict) hadden recht op 100 gram brood per week - een rantsoen dat reeds in februari 1940 werd gereduceerd tot 6 gram..²⁶ En met betrekking tot de Hongaarse getto's stelde Randolph Braham in het algemeen vast : «(...) Tremendously inadequate food supply [was] typical of ghettos in Hungary.»²⁷ Nergens werd voldaan aan de minimale objectieve callorieënbehoefte. Terwijl de mannelijke bedelaars nood hadden aan minimum 1900 (75 jaar) tot 2600 calorieën (20 jaar), moesten ze zich beredderen met (gemiddeld) 785 calorieën. De leden van de Joodse Raad

verbruikten dagelijks zo'n 2090 cal., terwijl er slechts 1665 voorhanden waren.²⁸ Bovendien liet de kwaliteit van de geleverde eetwaren heel wat te wensen over ; meermaals werden de getto's bevoorraad met bevroren aardappelen, verrot vlees, ranzige boter of verdufte bloem.²⁹ Zo bleek na uitvoerig onderzoek door een team experts dat de 3.054 kilogram vlees die het getto van Kovno in december '42 had bereikt in het belang van de volksgezondheid zo snel mogelijk moest worden begraven.³⁰

Ook de beschikbare levensruimte was verre van comfortabel te noemen. In Warschau leefden volgens berekeningen van de Joodse Raad 110.800 mensen per vierkante kilometer bebouwde oppervlakte.³¹ De 144.000-koppige bevolking van Lodz moest het in september '41 met 4,1 km² stellen. In Krakow werden 11.000 joden samengedrongen in een getto met een totale oppervlakte van 1,6 vierkante kilometer. Bovendien werd het 'Wohnbezirk' in de loop van '42 gereduceerd tot minder dan de helft van haar oorspronkelijke oppervlakte (van 1,6 naar 0,72 vierkante kilometer). Per hectare leefden constant tussen de 125 en 271 personen.³² In het getto van Kovno werd slechts zes vierkante meter per persoon voorzien.³³ Volgens deskundigen zou er uiteindelijk - wanneer men de totale oppervlakte verminderde met de ruimte die werd ingenomen door de onroerende goederen - slechts 3,5 vierkante meter beweegruimte overblijven.³⁴ De inkrimpingen van het getto, die tot het einde zouden blijven doorgaan, reduceerden deze oppervlakte in april '42 tot 2,5 vierkante meter/persoon.³⁵

Daarnaast hadden de getto-ingezetenen te kampen met de barre weersomstandigheden. Overal leden de mensen kou. Kinderen woonden de illegale colleges bij zonder hun jassen of handschoenen uit te trekken.³⁶ Ze sliepen met hun kleren aan, in een kamer die gelijke tred hield met de buitentemperatuur : -10, -15, -20 °C. Door de bijtende kou verloren heel wat mensen vingers, tenen of neuzen.³⁷ Anderen werden door hun vrienden ontdekt in kamers, in portalen of op straat, doodgevroren.³⁸ Bovendien sloegen de Duitsers in Krakow, Radom, Lublin, Kovno, Warschau en Lodz pelsmantels, laarzen, schoenen en wollen kledij aan.³⁹ De gevolgen lieten dan ook niet lang op zich wachten : mensen liepen constant op blote voeten, waren gehuld in lompen die op een primitieve wijze met touwtjes aan elkaar waren gebonden of liepen halfnaakt door het getto.⁴⁰ Zelfs de lijken werden uitgekled en naakt op straat geworpen.⁴¹

Het spreekt voor zich dat de hygiënische omstandigheden - ondanks verwoede inspanningen van de Joodse Raad om deze te verbeteren - heel wat te wensen overlieten. Als er al rioleringen aanwezig waren, werden deze door de vrieskou meermaals onbruikbaar gemaakt. Huishoudelijk afval en uitwerpselen belandden bijgevolg steevast op straat.⁴² De badhuizen die onder meer in Warschau werden opgericht waren «een haard voor de verspreiding van ziektes.»⁴³ Zeep was te duur, werd door de Duitse autoriteiten meermaals aangeslagen en door de gettobevolking dan ook zelden gebruikt.⁴⁴ Overal krioelde het van de vliegen, luizen en vlooiën.⁴⁵ Bovendien vormden de in staat van ontbinding verkerende lijken een constante in het straatbeeld van de 'joodse woonwijken.'⁴⁶ Geen wonder dus dat er talrijke epidemieën uitbraken die duizenden doden eisten. De departementen gezondheidszorg, die door de Joodse Raad waren opgericht, slaagden er nauwelijks in het aantal slachtoffers van tyfus, cholera, TBC, dysenterie en diarree terug te dringen - een toestand die nog werd verergerd door de verplichte sluiting van ziekenhuizen en het gebrek aan medicijnen en geschikte werkinstrumenten.⁴⁷

Tot slot droegen ook de ongunstige werkomstandigheden bij tot de algemene verzwakking van de gettobevolking. Nadat Adam Czerniakow, de voorzitter van de Joodse Raad in Warschau, een dergelijk arbeidscommando had bezocht, schreef hij in zijn dagboek : «De arbeiders zouden 180 gram brood, 1 tot 1,3 kg aardappelen, suiker, jam, vlees, koffie enzovoort moeten krijgen. Er zijn geen aardappelen, ze krijgen 120-150 gram brood. Er zijn geen vetten (...). De barakken hebben slecht stro, de wind waait door de wanden. 's Nachts bevriezen de arbeiders, er zijn geen douches. Er zijn nergens toiletten. In het natte zand of leem hebben de arbeiders hun schoenen verloren. Er zijn geen geneesmiddelen en er is geen verbandmateriaal. De behandeling door de 'Lagerschutz' is doorgaans slecht (...)»⁴⁸ Getto's in de Baltische staten en Hongarije werden door eenzelfde regime getypeerd.⁴⁹

Dat deze levensomstandigheden niet de intentie zouden zijn geweest van de verantwoordelijke nationaal-socialistische overheden lijkt erg weinig plausibel. Enkel de Duitsers en hun medewerkers verkeerden immers in de mogelijkheid om de getto's van de benodigde levensmiddelen te voorzien. De vraag of er in het oosten voldoende voedsel te krijgen was hoeft zelfs niet meer gesteld te worden : «Terwijl kinderen en bejaarden noodgedwongen aardappelschillen enzo-

voort zoeken, rijden vrachtwagens met de beste groenten, bier, wijn, sinaasappelen, vlees door de 'Hohensteinerstraße' tussen de draden ; koetsiers en chauffeurs gezwind met sigaretten in de mond. Duidelijk te zien : 'Honger is kunstmatig ! De Poolse boer produceert.»⁵⁰ De relevante vraag, daarentegen, is : als er buiten de getto's in ruime mate voedsel aanwezig was en de joodse bevolking leed honger, waarom werden alle levensmiddelen hen dan onthouden ? Meer nog, als de stervende joodse gemeenschappen zich van de nodige voedselvoorraden konden voorzien door smokkel, waarom werd deze dan niet enkel verboden, maar met de allerzwaarste straf - de doodstraf - gesanctioneerd ? Bovendien is het genoegzaam bekend dat voor smokkel aanzienlijke financiële middelen vereist zijn. Waarom werd dan in verschillende 'Jüdische Wohnbezirke' waardeloos 'gettogeld' als enig betaalmiddel opgelegd ? Welke andere reden dan een volledige en doelbewuste verpaupering kan hiervoor worden aangehaald ? Laat ons tot slot even in herinnering brengen dat de NS-partijbonzen geen geheim maakten van hun doelstellingen. Zo verkondigde gouverneur-generaal Hans Frank op de partijrede van 24 augustus 1942 : «DaB wir 1,2 Millionen Juden zum Hungertod verurteilen sei nur am Rande festgestellt. Es ist selbstverständlich, daB ein nichtverhungern der Juden hoffentlich eine Beschleunigung der anti-jüdischen Maßnahmen zur Folge haben wird.»⁵¹ In deze context is de confiscatie van pelsmantels, laarzen en schoenen, alle 'niet-persoonlijke kledij',⁵² steenkool en stookolie, brandhout, zeep, drinkwater, geneesmiddelen en andere medische voorzieningen helemaal niet verwonderlijk. Heel wat getto-inwoners waren ervan overtuigd dat «de nazi's de organisatie van de medische hulpverlening steeds moeilijker» maakten.»⁵³ En Yitzhak Zuckerman ging in zijn memoires nog een stap verder : «Ze ontzegden de joden alles wat hen in leven kon houden. Alles werd gedaan om de tyfus te doen toenemen.»⁵⁴ De voormalige verzetsleider werd in deze bijgetreden door de joodse geschiedvorsner Ber Mark.⁵⁵

Dat de 'dehumanisering' van de uitgehongerde getto-eenlingen het verzet op ingrijpende wijze reduceerde is boven elke redelijke twijfel verheven. In een wetenschappelijke bijdrage stelde de socioloog M. Bennet dat een hongerende gemeenschap «becomes greatly emaciated and increasingly weak and restless - eventually to the point of lying in homes or along the streets and roads, utterly inactive, skeletonized, often with swollen bellies, waiting for death.»⁵⁶ Anna Braude-Heller, Israel Rotbalsam en Regina Elblinger,

drie van de joodse artsen die een uniek researchproject opzetten in het getto van Warschau, schreven met betrekking tot de honger het volgende : «Actieve, levendige, energetische mensen worden apathische, slaperige wezens, altijd in bed, haast niet in staat om op te staan om te eten of om naar het toilet te gaan (...) Mensen vallen in slaap in bed of op straat en zijn de volgende morgen dood. Ze sterven tijdens lichamelijke inspanningen, zoals het zoeken naar eten, en soms zelfs met een stuk brood in hun handen.»⁵⁷ Alsof dergelijke mensen tot *eender welk* verzet in staat zouden zijn.

Ook de overbevolking beïnvloedde het opbouwen van een verzetsbeweging op een negatieve wijze : Dr. J. Freedman, hoogleraar psychologie aan de New Yorkse 'Columbia University,' merkte in één van zijn wetenschappelijke monografieën op dat het effect van overbevolking niet per definitie negatief hoeft te zijn, «maar dat ze eerder intensiverend werkt op de voor het individu typische reacties op de situatie.»⁵⁸ En deze intensivering liet zich duidelijk voelen op de gebrutaliseerde, onderdrukte en opeengepakte gettobevolking : moreel verval «was een algemeen fenomeen tegen de achtergrond van honger, epidemieën en repressie. Zoals in de laatste dagen van Pompei was er desintegratie ; verboden en geboden verdwenen ; families werden vernietigd. Nieuwe relaties werden gevormd die niet gebaseerd waren op liefde en zuiverheid (...) Maar er waren ook ogenblikken van morele waardigheid.»⁵⁹ De maatschappelijke cohesie, de onderlinge band van vertrouwen en wederzijdse steun, de sociale lijm die een gemeenschap samenhoudt - stuk voor stuk noodzakelijke componenten in de uitbouw van een verzetskern - waren in het getto zo goed als onbestaande.

Daar kwam de vrieskou bovenop. De symptomen van een lichaam dat geruime tijd aan lage temperaturen wordt blootgesteld zijn de volgende : «Onhandigheid, zweverigheid, koude rillingen en spierpijnen, vooral in de nek ; [de betrokkenen] krijgen spiertrekkingen, een onregelmatige ademhaling en polsslagen uiteindelijk worden de spieren stijf, het bewustzijn vermindert, ze voelen niets meer en overlijden in hun slaap.»⁶⁰ Soortgelijke uitputtingsverschijnselen trof men aan ten gevolge van langdurige ziekte. Dr. P. 't Hart beschreef ze in een studie over de negentiende- en vroeg 20e-eeuwse cholera-epidemieën in Utrecht : «Na een incubatietijd van twee tot vijf dagen worden de ernstig zieke patiënten overvallen door ongekende, heftige diarree en braken. Daardoor verliest de zieke in korte tijd enorme

hoeveelheden vocht : per dag wel 15 liter. Hij verliest zo ook veel zout en droogt uit. Hij lijdt onlesbare dorst en ondervindt veel hinder van pijnlijke krampen, vooral in de beenpijnen. Zijn gezicht valt in, zodat zijn ogen eruit lijken te puilen. De stem wordt hees, de polsslag wordt zeer snel en moeilijk merkbaar, het bloed dikt en de bloeddruk daalt (...) Meestal volgt de dood na een paar dagen, vaak al enkele uren nadat de eerste symptomen zijn waargenomen.»⁶¹ Voor dysenterie stelde Manson-Bahr vast dat de ziekte kon variëren «from a mild, apparently harmless diarrhoea to a toxic, fulminating, choleraic disease which may be fatal within two or three days from the onset.»⁶²

«Een generaal met tandpijn kan geen leger aanvoeren,» had Zivia Lubetkin, één van de leidinggevende figuren uit de joodse verzetsbeweging in het Warschause getto ooit tegen haar toekomstige echtgenoot, Yitzhak Zuckerman, gezegd.⁶³ Wat had deze generaal gedaan indien hij maanden achtereen had geleefd op een karig hongerrantsoen, blootgesteld was geweest aan de bijtende winterkou, alleen had gestaan in zijn strijd tegen een zware en slepende ziekte of zich in lange en uitputtende werkdagen moest uitsloven in één van de vele omringende Duitse werkkampen ? En hoe sterk was zijn leger geweest indien zijn manschappen in dezelfde toestand verkeerden als hijzelf ?

1.3. De joodse zelfdeceptie.

Als men de woorden van dr. Franz Grassler, voormalig adjunct-commissaris van het getto van Warschau, mag geloven, dan waren de Duitse lokale overheden toentertijd helemaal niet op de hoogte geweest van het plan de joodse bevolking in haar totaliteit te vernietigen : «Die Politik die dann schließlich zur Vernichtung geführt hat, sogenannte Endlösung, die war uns ja natürlich gar nicht bekannt.»⁶⁴ De individuele Duitse gezagsdrager, enkel werkzaam in de beslotenheid van zijn eigen, kleine district, zou geen zicht hebben gehad op de overkoepelende politieke en militaire structuren, zou enkel bevelen hebben uitgevoerd en een globaal toekomstperspectief op beleidsvlak hebben ontbeerd. De joden daarentegen zouden van deze hele politiek tot in de details op de hoogte zijn geweest en door hun goed uitgebouwde 'Geheimdienst' beter zijn geïnformeerd dan de Duitse verantwoordelijken zelf. Aangenomen dat deze stelling correct is - wat mij uiterst betwijfelbaar lijkt - moet men zich afortiori de vraag stellen wat de gettobevolking precies wist over haar weinig

rooskleurige toekomst. Wist ze dat naburige joodse gemeenschappen werden afgeslacht door Duitse mobiele moordcommando's, dat bloederige 'aktia's' de volledige liquidatie van de getto's voorafgingen en dat ogenschijnlijk nietszeggende termen 'Umsiedlung' en 'Osten' synoniem waren van massale sterte? En vooral: besepte ze dat de talrijke doden geen toevallige slachtoffers waren, maar het voorwerp uitmaakten van een steeds beter functionerend en vanuit Berlijn gedirigeerd moordmechanisme?

In het Litouwse Kovno waren het 'negende en zevende fort' algemeen bekend als een executieplaats voor joodse gettobewoners.⁶⁵ De Duitse bezetter deed trouwens nauwelijks moeite om dat voor de joodse bevolking te verhullen: het gebeurde dat een vuurpeloton, machinegeweer los in de hand én de uniformen met bloed bedekt, rustig door het getto wandelde.⁶⁶ Bovendien hadden overlevenden uit Vendziogala, Riga en Keni de Joodse Raad van Kovno reeds in juli 1942 op de hoogte gebracht van massa-executies die zich in hun getto hadden voorgedaan.⁶⁷ Ook in Vilna waren talrijke getuigen aanwezig geweest bij grootscheepse terechtstellingen op joodse getto-inwoners.⁶⁸ De moorden die zich ginds afspeelden waren in de eerste helft van '42 bekend bij het verzet in het getto van Warschau; daar hoorde men eveneens van de bloedbaden in Slonim, Bialystok en Baranowicze.⁶⁹ In juli '42 schreef Chaïm Kaplan in zijn dagboek: «In de nazistische regeringskringen is beslist om alle joden die zich op het grondgebied van het Gouvernement-Generaal bevinden systematisch te vernietigen [*détruire systématiquement*].»⁷⁰

Ook van de 'aktsia' - gewelddadige zuiveringen van een afgebakende zone van de getto's - was men al tamelijk vroeg op de hoogte. Twee maanden na de feiten hoorde Avraham Tory over de bloederige acties in Biala Poldaska, Glebokie, Dzisna, Druja, Lida, Radom, Zeludok en Werenow - liquidaties die allen in mei en juni '42 hadden plaatsgevonden. Van enkele kende hij zelfs het exacte aantal slachtoffers.⁷¹ Omstreeks hetzelfde tijdstip vernam Chaïm Kaplan in Warschau dat van de 8.000 joden uit Biala Poldaska er 6.000 waren gedeporteerd «naar een plaats waarvan men nooit meer terugkeert.»⁷² Een week later maakte hij een aantekening over de deportaties van meer dan 55.000 joden uit Krakow, Lublin, Biala Poldaska en Hrubieszow.⁷³

En tenslotte had ook de naam Treblinka reeds vrij vroeg een sinistere bijbetekenis. Mary Berg typeerde het oord in

maart '42 als een arbeidskamp, «het verschrikkelijkste van het hele Gouvernement-Generaal.»⁷⁴ Adam Czerniakow haalde de naam van het kamp meermaals aan in zijn dagboekantekeningen, maar sprak nergens van een 'Vernichtungslager'.⁷⁵ De doorgaans goed geïnformeerde Chaïm Kaplan haalde op zes juli 1942 voor de eerste maal het in december 1941 opgerichte uitroeiingskamp Chelmno-nad-Nerem (Kulmhof) aan, dat hij in verband bracht met massale sterfte, elektrocuties en gifgas.⁷⁶ Volgens Yitzhak Zuckerman was de ware betekenis van Treblinka hem eveneens al in juli bekend ; van Auschwitz had hij voor het eerst in november 1940 gehoord, maar dan wel als concentratiekamp.⁷⁷ Een in januari '43 door de joodse strijdorganisatie in Warschau gepubliceerd pamflet karakteriseerde Treblinka als een 'verstikkingsmachine'.⁷⁸ En Calel Perechodnik, een lid van de joodse politie in de getto's van Otwock en Warschau, vroeg enkele maanden later in zijn notitieboek «onze vrouwen en kinderen die levend verbrand werden in Treblinkas» te wreken [*meervoud in origineel*].⁷⁹ De Joodse Raad van het getto van Lodz werd in juli '42 opgeschrikt door een brief die de rabbijn van Grabow op 19 januari 1942 had geschreven. Een getuige had hem verteld over het kamp Chelmno, waar mensen in de bossen werden gegroeped. «Ze worden op twee manieren vermoord,» schreef hij, «óf door het vuurpeloton, óf met gifgas.»⁸⁰ Op hetzelfde ogenblik noteerde Avraham Tory in zijn dagboek : «Belsec is een moordcentrum ; Sobibor en Majdanek zijn exterminatiecentra.»⁸¹ De Hongaarse joden wisten waarschijnlijk geruime tijd voor en zeker niet lang na de Duitse inval (maart '44) dat deportatie vernietiging betekende - zoals bijvoorbeeld bleek uit een redevoering van de zionist Nison Kahan.⁸² Dat in de kampen niet enkel een gering aantal ondervoede en verzwakte arbeiders het leven liet, maar dat er tevens heel wat personen op een systematische en efficiënte wijze om het leven werden gebracht, was dus meer dan een 'publiek geheim'. Het was een algemeen bekend feit.

Als de joden wisten wat hen in het oosten te wachten stond ; als ze op de hoogte waren van het nazi-plan hen volledig van de aardbodem weg te vegen ; en als ze via diverse betrouwbare informatiekanalen waren ingelicht over het bestaan van specifieke kampen ter realisatie van dit plan, waarom meldden ze zich dan rustig aan bij de 'Umschlagplatz', stapten ze zonder noemenswaardig verzet op de door de Duitsers ingelegde treinen en lieten ze

zich gedwee wegvoeren naar een onzekere maar gevreesde bestemming ? Twee elementen kunnen enig licht werpen op deze vraag.

In de eerste plaats was de 'logica' van het uitroeingsplan voor de slachtoffers moeilijk te vatten. De joodse bevolking moest klaarblijkelijk verdwijnen. Waarom ? Met welk motief ? Dat er een anti-joods ressentiment aanwezig was klonk aannemelijk - de geschiedenis had bewezen dat dergelijk gevoelens van tijd tot tijd de kop opstaken en reeds ettelijke slachtoffers hadden geëist. Dat er zich sporadisch moordpartijen hadden voorgedaan was eveneens aanvaardbaar. Maar een volkerenmoord op de joden, een volk dat aan de basis lag van drie wereldgodsdiensten, dat gerenommeerde kunstenaars, staatslui en filosofen had voortgebracht - dat was haast ondenkbaar. Een heuse genocide, bedreven door een cultureel hoogstaande, beschaafde en waardige bevolking zoals het Duitse volk dat was, dat kon toch niet waar zijn ? Deze mensen konden zich misschien laten verblinden door Hitlers opzweepende en meeslepende retoriek, maar ze zouden zich toch nooit aan een heuse georganiseerde massamoord wagen ? Bovendien waren de joden erg bruikbaar in de Duitse oorlogsinspanningen ; ze werden immers ingeschakeld in het productieproces van diverse industriereuzen. Dat de joden zouden worden afgeslacht wegens hun 'joodse volksaard', omwille van een nauwelijks houdbare raciale wereldvisie sloeg in de optiek van de slachtoffers werkelijk nergens op.

Ten tweede was de joodse zelfverblindings een pure noodzaak, een laatste strohalm, een ultieme overlevingsstrategie. In het getto vochten heel wat bewoners voor elk hompje brood, elk stukje brandhout, elk draadje stof, kortom voor elke minieme levenskans. Als die goed doorvoede, krachtige en schijnbaar almachtige Duitsers werkelijk de idee hadden opgevat de joden te vernietigen, wat had het dan voor zin zich te verzetten tegen de dood ? Een liquidatiemachine, opgezet door deze mensen, gesteund door een goed georganiseerde Duitse troepenmacht en dito administratie zou allen zonder twijfel in een mum van tijd en op het gepaste ogenblik kunnen opslokken. Met andere woorden : het bestaan van een vernietigingspolitiek reduceerde de overlevingskansen voor de joden vrijwel tot een absoluut minimum. Het besef van deze realiteit sloot elke levensdrang a priori uit ; tegen deze overmacht was immers niemand opgewassen. Wilde de joodse bevolking dus enige weerbaarheid, enige levensdrang, enige hoop behouden, dan

kon ze zichzelf maar beter iets voorliegen. Hoewel ze dus precies wisten wat er zich in het oosten voordeed, *mochten* de gettobewoners de Holocaust, uit puur levensbehoud, niet aanvaarden.

Hoewel deze overlevingsdrang de verzetsreducerende politiek van de nazi's contrarieerde, was het nadeel dat deze laatsten ervan ondervonden uiterst miniem : zelfverblindende leidde niet tot actieve opstand, vrijwaarde de joden niet van deportatie of executie en maakte geen eind aan de partiële liquidaties van de getto's. De voordelen waren daartegen nauwelijks te overschatten. Want het uitroeiingsmechanisme kon enkel efficiënt werken wanneer de slachtoffers in het ongewisse verkeerden over hun toekomstig lot. Alleen van de meer realistische enkeling, die niet louter over de nodige informatie maar ook over de fysieke en morele kracht beschikte dit mechanisme te ontwrichten, viel weerstand te verwachten. Daarom was het joodse zelfbedrog voor de nationaal-socialisten eerder een welgekomen strategie dan een destabiliserende factor. Bijgevolg werd ze ook op diverse wijzen en bij meerdere gelegenheden in de hand gewerkt.

De mogelijkheid tot een 'aktsia' werd door de plaatselijke getto-autoriteiten steevast als een onmogelijkheid aan de Joodse Raden voorgehouden : Adam Czerniakow kreeg één week voor de eerste massale deportatiegolf vanuit Warschau tot drie maal toe de garantie dat er geen liquidaties in zijn getto zouden plaatsvinden.⁸³ Wanneer dergelijke zuiveringen zich toch voordeden, dan kreeg de joodse bevolking telkens de garantie «dat precies deze de laatste was en dat de overblijvende joden in leven zouden blijven indien ze voor het 'Reich' zouden werken.»⁸⁴ En wanneer de 'aktsia' bleven aanhouden verzekerden de Duitsers dat de gedeporteerden elders werden tewerkgesteld, zoals in Smolensk, Trawniki of Poniatowa.⁸⁵ Pamfletten van het verzet werden als verzinsels of gruwelpropaganda afgedaan en met gelijke middelen bestreden : via aanplakbiljetten, uitgevaardigd door de Duitse verantwoordelijken, werden de arbeiders opgeroepen zich vrijwillig naar de 'Umschlagplatz' te begeven.⁸⁶ Anderen begaven zich vol vertrouwen op weg 'naar Zuid-Amerika of Palestina'.⁸⁷ En toen de Duitsers in juli '42 bekend maakten dat alle joden die uit vrije wil naar het oosten vertrokken drie kilo brood en één kilo jam zouden ontvangen, vertrokken dagelijks twee konvoien in plaats van één richting Treblinka, volgeladen met verzetsloze en verzwakte slachtoffers⁸⁸ - bedrogen door anderen en ... door zichzelf.

1.4. Het inferioriseringsmechanisme.

Inferioriteit, ondergeschiktheid, minderwaardigheid - het waren stuk voor stuk centrale begrippen in het nationaal-socialistische discours. Volledig in de lijn van deze waardebepalende terminologie behoorden NS-functionarissen de 'Untermenschen' te behandelen ; en volgens dezelfde richtsnoeren moesten deze 'minderwaardigen' zich tegenover de 'Duitse heren' gedragen. In de getto's sloeg de term 'inferioriteit' voornamelijk op de machtsrelatie tussen beide actoren : de joden moesten beseffen een strijd tegen het 'onoverwinnelijke' Duitse militaire apparaat apriori verloren was, dat zij niet opgewassen waren tegen deze 'almachtige', goed georganiseerde formaties, dat elke opstand tot een jammerlijk mislukken gedoemd was. Het benadrukken van de 'joodse inferioriteit' slaat in deze context dus niet op een gebrek aan joodse *moraal* (een term die culturele en ethische connotaties heeft), maar op het joodse *moreel*, de mate waarin de gettobewoners de mentale kracht hadden zich te verzetten.

Het lijkt geen twijfel dat de joodse bevolking lichamelijk inferieur was aan haar krachtige Duitse opposanten. Honger had het lichaamsgewicht van de gemiddelde gettobewoner tot 50 % gereduceerd ; hun spierkracht was aanzienlijk afgenomen en de zuurstofopnamecapaciteit van de longen was tot een minimum herleid.⁸⁹ De joden waren zich van deze ingrijpende somatische deviaties terdege bewust : «Wil men ons vernietigen ?» vroeg Avraham Tory zich af, naar aanleiding van een zoveelste lastercampagne tegen zijn lotgenoten. «Al bij al zijn we met zo weinigen en zo zwak. Elke zucht wind volstaat ; enkele leden van de Gestapo, samen met een paar Litouwse partizanen, gewapend met vernietigingstuig, zijn in staat een eind te maken aan ons bestaan.»⁹⁰ Het straatbeeld toonde een massa onafhankelijke individuen, afgetakeld, met uitgedroogde huid, verwilderde haargroei en vervroegde ouderdomsverschijnselen. Hier stak de lichamelijke kracht, de fysieke superioriteit van de nationaal-socialistische heersers scherp tegen af. De opmars van de Duitse strijdkrachten schenen nauwelijks te stuiten - «De nazi's zijn de overwinnaars,» merkte een sombere Mary Berg op 20 september '41 in één van haar dagboeknotities op.⁹¹ En dergelijke triomfantelijke 'overwinnaars', die nog geruime tijd na de nederlaag bij Stalingrad gemoedelijk door de gettostraten flaneerden, lieten op menig joods inwoner een diepe indruk na : «Dr. Benker en Schiefer. Ze schreden levendig verder, met hun

pistolen aan hun riemen gesespt. De gloed van hun gele jas-knoppen en het embleem van de arend met uitgespreide vleugels was van op grote afstand zichtbaar. Dit was de verschijning van Duitse wetenschappers, vertegenwoordigers van het superieure ras, de dragers van cultuur in de wereld.»⁹² Wensten de joden hun lichamelijke onmacht in fysieke superioriteit om te buigen, dan moest ze het beleid dat deze realiteit creëerde drastisch wijzigen. Maar hun lichamelijke zwakte maakte dat precies onmogelijk.

Ook wat de psychologische weerstand betrof waren de joden geen partij voor de gettobewakers. Gehoorzaamheid was troef, onderdanigheid en nederigheid de enig leefbare levensfilosofie. Bevelen van nazi-functionarissen werden niet gecontesteerd, maar uitgevoerd. Er werd niet geëist, maar verzocht, gepleit, gesmeekt. Publieke vernederingen werden niet met geweld bestreden, maar met tegenzin en een weinig onverschilligheid ondergaan. Ook van deze 'inferioriteit' waren de joden zich maar al te goed bewust : «Ik ben gebroken, herleid tot niets,» merkte Chaïm Kaplan op.⁹³ Het dagdagelijkse bestaan werd voortdurend gedomineerd door demoralisering, ontredde en vérreikende moedeloosheid : «Het is geen gebrek aan fysieke kracht,» schreef de Warschause kinderarts Janusz Korczak, «maar een gebrek aan wilskracht. Ik ben als een gedrogeerde. Ik begin me af te vragen of het niet aan de tabak ligt, aan de gekookte groenten die we consumeren, of misschien aan de lucht die we inademen. Want ik ben niet de enige die dit soort symptomen vertoont. Ik leef temidden van waanzinnigen, van morfineverslaafden.»⁹⁴

Beide vormen van 'minderwaardigheid' werden door de Duitsers in aanzienlijke mate versterkt. Onderhandelingsgesprekken met joodse vertegenwoordigers werden slechts met tegenzin gevoerd ; ze leverden enkel resultaten op als - en in de mate dat - de inferioriteit van de slachtoffers werd onderlijnd.⁹⁵ Publieke vernederingen werkten de perceptie onmacht-almacht in de hand.⁹⁶ De smadelijke wetgeving maakte ze compleet. Zo werden joden verplicht hun hoed af te nemen wanneer ze hun Duitse 'meerdere' kruisten en werd het werk van trekdieren, voorheen aangewend voor het trekken van lijkkoetsen, bij wet overgedragen op de getto-gevangenen.⁹⁷ Welke machtige was in staat de beslissingen van de nazi-officieren aan te vechten ?

De perceptie van lichamelijke en geestelijke onmacht resulteerde in een zeer hoog zelfmoordpercentage. Gezagvolle

psychologen wezen reeds geruime tijd uit dat suïcidaal gedrag sterk gecorreleerd is aan een positief identiteitsgevoel en een zinvol zelfconcept : «When these are threatened, the very foundations of man's reasons for existence seem shaken, his hopes recede and a sense of emptiness and loss pervades the individual.»⁹⁸ De uitzichtloze situatie waarin de joden zich bevonden, hun gevoel van onmacht en inferioriteit maakte hen uiterst gevoelig voor zelfdoding - zoals wordt aangetoond door de (lacuneuze) statistische gegevens. In het getto van Lodz werden in 1942 61 gevallen van zelfdoding opgetekend.⁹⁹ Op een gemiddelde bevolking van 112.727 personen betekent dit een zelfmoordcijfer van 54,1/100.000 inwoners. Enkele cijfers ter vergelijking : in de zestiger jaren had Berlijn het hoogste zelfmoordpercentage van de Europese, Afrikaanse en Aziatische wereld (37,0/100.000), op de voet gevolgd door Hongarije met 25,4 per 100.000 inwoners. De staat Israël kwam tot 1960 nooit boven de 7,0 zelfdodingen per 100.000 inwoners uit.¹⁰⁰

1.5. De invloed van terreur en paniek op het verzet.

Misschien lijkt het overbodig erop te wijzen dat terreur één van de wezenskenmerken van het getto- en concentratoire systeem was. Maar waarschijnlijk was dit machtsmiddel - het laatste mechanisme van dit model - de allersterkste en allerduidelijkste verzetsreducerende techniek die werd gehanteerd. Aangezien ze vrijwel elke impulsieve, gewelddadige 'ordeverstoorder' door panische angst verlamde verdient dit mechanisme een expliciete vermelding.

Terreur kon meerdere vormen aannemen. Vooreerst werden de getto-inwoners op regelmatige basis mishandeld en gefolterd. Willekeurige slachtoffers konden door de nazi's bij klaarlichte dag in elkaar worden geranseld en voor dood op straat achtergelaten worden.¹⁰¹ Voor de 'heethoofden' waren er gespecialiseerde folterkamers - zoals deze in de Pawiak-gevangenis (Warschau) -, waar hen de pijnlijkste marteltechnieken te wachten stonden.¹⁰² Velen kwamen er als gebroken mens buiten.¹⁰³ De anderen werden er op tamelijk systematische wijze gedood.¹⁰⁴ Wie zich niet in het gettosysteem wenste in te passen kwam in aanraking met het repressieve rechtssysteem ; een rechtssysteem zonder advocaten, maar met subjectieve oordeelvinders, betwijfelbare verdikten, rechteloze beklagden en buitensporige strafmaten.¹⁰⁵ De kleinste vergrijpen werden - vaak bij een totaal gebrek aan bewijzen - met de zwaarste straffen

gesanctioneerd : achterstallige belastingen, ongeoorloofde rustpauzes tijdens de lange werkdagen, het verlaten van het getto en vooral smokkel in levensmiddelen leidden doorgaans tot een onmiddellijke terechtstelling.¹⁰⁶ Vaak bleven de lijken geruime tijd hangen, als teken van waarschuwing.¹⁰⁷ Naast deze juridisch gelegitimeerde terreur vonden meerdere massa-executies zonder vorm van proces plaats. Zoals in Warschau, waar in april '42 een 100-tal joden werd afgeslacht met het vestigen van een terreurregime als enig doel.¹⁰⁸ De gevolgen lieten niet lang op zich wachten : «'s nachts slapen we niet meer,» noteerde Mary Berg korte tijd na de 'zuivering'. «De schoten, de kreten van wanhoop maken ons gek. Ik moet al mijn energie samenrijven om deze weinige zinnen te schrijven (...) Heel het getto baadt in het bloed.»¹⁰⁹ Veroorzaakten deze moordpartijen al hevige paniek, dan zou deze nog toenemen door de frequente *ad random* executies. Sluipschutters schoten vanuit goed verstopte schuilplaatsen op toevallige voorbijgangers.¹¹⁰ De man die «aan één der uitgangen dagelijks op mensen schiet» maakte in Warschau zo veel slachtoffers dat de voorzitter van de Joodse Raad een klacht indiende bij de Gestapo.¹¹¹ En zelfs de Hitlerjugend kon zich in een soort speelse competitie ongestraft willekeurige moorden veroorloven.¹¹² Tenslotte maakten de nazi's zeer regelmatig gebruik van gijzelaars die werden gevangen gezet en op basis van 'collectieve verantwoordelijkheid' werden vermoord. Vooral de familie, vrienden, kennissen en collega's van voortvluchtige 'criminelen' kwamen hiervoor in aanmerking.¹¹³

Het staat vast dat de angst voor mishandelingen, de uitermate harde straftoemeting en de vrees voor represailles tegenover de eigen persoon én de omgeving het verzet aanzienlijk terugdronk. Men kwam niet in opstand omdat men terugdeinsde voor de reactie van de Duitsers. Als het stelen van een brood de doodstraf opleverde, wat zou het ontvreemden van een handgranaat dan met zich meebrengen ? En het gebruik ervan ? Wat zou gebeuren met de familie en vrienden van een gearresteerd verzetslid ? Over het antwoord op deze vragen lieten de Duitsers tamelijk weinig onduidelijkheid bestaan.

Bovendien leidde terreur tevens tot moedeloosheid, apathie en uitputting. De Oostenrijks-Hongaarse fysioloog Hans Selye, die baanbrekend werk verrichtte op fysio-pathologisch terrein en die in 1936 als eerste het begrip 'stress' lanceerde, onderscheidde in zijn 'General Adaption Syndrome'

(G.A.S.) drie stadia met betrekking tot de beleving en de intensiteit van stress.¹¹⁴ Hij stelde vast dat het eerste stadium (met een ‘*shock phase* en een *countershock phase*’) tamelijk snel werd opgevolgd door een aanpassingsperiode, waarin de slachtoffers tot enorme krachtinspanningen in staat waren. Bleef de stress echter aanhouden, dan traden al gauw allerhande uitputtingsverschijnselen op. «Dit is een beschermend mechanisme,» stelde Selye vast, «want gedurende de rust die daardoor wordt afgedwongen, kan weer meer aanpassingsenergie worden vrijgemaakt, hetzij uit minder gemakkelijk bereikbare plaatselijke voorraden, dan wel uit reserves op heel andere plaatsen van het lichaam. Pas als alle aanpassingsreserves zijn uitgeput zullen een onomkeerbare algemene uitputting en de dood volgen.»¹¹⁵ Verzet werd dus niet enkel gefnuikt door het terreurregime, maar werd tevens bemoeilijkt door de stress die de angstpsychose met zich meebracht en de bevolking in grote mate reduceerde tot dociele, apathische individuen.

2. De Duitse tactiek faalt : het gewapend verzet in de joodse getto's.

2.1. De uitbouw van de ZOB in het getto van Warschau.

In de vaste overtuiging dat passiviteit en verzetloosheid tot de liquidatie van de joodse gemeenschap in het getto van Warschau zouden leiden, besloten verschillende politieke formaties gezamenlijk front te vormen tegen de nazi's. De communistische PPR, de joods-nationalistische ‘revisionisten’ en de zionistische bewegingen ‘Hechalutz’ en ‘Poalei Zion’ sloten zich eind april ‘42 aaneen tot een ‘Anti-Fascistisch Blok’. Het blok bestond uit een gedecentraliseerde, losse organisatievorm, die niet gestoeld was op een ruime consensus en na een korte tijd met een gering aantal verzetsactiviteiten dan ook uit elkaar viel. Belangrijk was echter dat een eerste aanzet was gegeven tot organisatie en coöperatie.

Een kleine week na de eerste deportatiegolf vanuit Warschau (22 juli 1942) ontwikkelde zich een krachtiger en hechter samenwerkingsverband, de ZOB (Zydowska Organizacja Bojowa, joodse strijdorganisatie), die na drie maanden onder leiding kwam te staan van de 23-jarige Poolse jood Mordechai Anielewicz. Een coördinerend comité (ZKK) werd opgericht, onder het bevel geplaatst van Yitzhak Zuckerman (zionist), Abrasza Blum (Bund) en Menachem

Kirszenbaum (zionist) en - vanaf april '43 - het oppercommando gegeven over 22 gevechtsheden van in totaal 500 man sterk.¹¹⁶

In het eerste semester van haar bestaan beperkte de ZOB zich tot het uitbouwen en bewapenen van de organisatie, het verspreiden van pamfletten en het executeren van enkele vooraanstaande collaborateurs.¹¹⁷ Deze laatste actie werd trouwens één van de hoofddoelstellingen van de beweging - één die volgens een terugblikkende Zuckerman veel te laat was begonnen : «(...) Ik zeg dat het onze fout was ; we hadden veel vroeger met deze operaties moeten beginnen (...). Onze fout was dat we het vonnis hadden kunnen uitsstellen, we hadden het de Duitsers moeilijk kunnen maken, we hadden hen kunnen dwingen 10.000 Duitsers over te brengen om het werk te doen dat 2.000 tot 3.000 joodse politielui deden.»¹¹⁸ Gaandeweg groeide de verzetsorganisatie echter uit tot een krachtige formatie, bestaande uit een aanzienlijke groep enthousiaste en vechtlustige aanhangers. Het eerste wapenfeit deed zich voor in januari '43, toen enkele Duitse legereenheden onder leiding van von Sammern-Frankenegg door de ZOB op de vlucht werden gejaagd.¹¹⁹ Op dat ogenblik had de joodse ZOB zich al van een tamelijk stevige defensiebasis voorzien en enkele (primitieve) wapens verzameld.¹²⁰ Deze zouden de volgende maanden stelselmatig worden uitgebreid : naast een lading pistolen, granaten en springstof beschikte men uiteindelijk over Poolse Kats en WITs, Tsjechische PO-38s, Duitse Mausers, Belgische FNs en Russische Nagans.¹²¹ In zijn befaamde rapport schreef Jürgen Stroop, de Duitse S.S.-Brigadeführer die van Reichsführer-S.S. Heinrich Himmler het bevel had gekregen het getto met de grond gelijk te maken : «Wenn in den ersten Tagen angenommen worden war, daß nur vereinzelte Bunker vorhanden seien, so zeigte sich doch im Laufe der Großaktion, daß das ganze Ghetto systematisch mit Kellern, Bunkern und Gängen versehen war. Diese Gänge und Bunker hatten in allen Fällen Zugänge zu der Kanalisation. Dadurch war ein ungestörter Verkehr unter der Erde zwischen de Juden möglich.»¹²² Het gevecht tussen de Duitse titanen en de ZOB ving aan op 19 april '43, en hoewel Stroop had gedacht dat het gewapende treffen in enkele dagen beslecht zou zijn, sleepte de strijd een kleine maand aan. De zwaarste slag kreeg de joodse strijdorganisatie toegediend op 8 mei, toen haar hoofdkwartier in Mila 18 door de Duitsers werd omsingeld en de joodse aanvoerders, waaronder Mordechai Anielewicz, zich genoodzaakt zagen zich van het leven te

beroven.¹²³ De volgende dagen slaagden enkele leiders er tenslotte in zich een weg te banen naar de Arische zijde van Warschau, van waaruit ze de strijd tegen de Duitsers verderzetten.¹²⁴ Wat nog restte van 'hun getto' werd op 16 mei 1943 om kwart over acht 's avond de lucht ingeblazen.¹²⁵

2.2. De voorwaarden voor een geslaagde opstand.

Tot slot dient de vraag gesteld : contesteert het pure bestaan van joodse strijdorganisaties het opgebouwde model niet ? Immers, als de vijf besproken verzetsreducerende mechanismen zo ingrijpend waren dat ze mentale en fysieke weerstand quasi tot een nulpunt reduceerden, hoe verklaart men dan de Warschause getto-opstand ? Hoe was het mogelijk dat er niet alleen een joodse strijdorganisatie ontstond, maar dat ze blijkbaar ook de wilskracht, de energie en de motivatie had om zich te organiseren, te bewapenen en de Duitsers te lijf te gaan ? Was de ZOB dan niet onderhevig aan de besproken mechanismen ? Als het voorgestelde model correct is, dan moet er een omgekeerd evenredige relatie vast te stellen zijn tussen de impact van de gehanteerde methodes enerzijds en het vóórkomen van verzet anderzijds. Met andere woorden, hoe kleiner de invloed van isolatie, dehumanisering, zelfdeceptie, inferiorisering en terreur, hoe groter de mogelijkheid zou moeten zijn dat er zich een verzetskern ontwikkelt. Laten we - om een antwoord te formuleren op deze besluitende vragen - het voorgestelde model eens toetsen aan één van de succesvolste en invloedrijkste joodse verzetsbewegingen van het Derde Rijk, namelijk deze die zich ontwikkelde in het getto van Warschau.

Het zou absoluut niet correct zijn te stellen dat de ZOB geen negatieve gevolgen ondervond van de doorgedreven isolatie : ook voor haar waren de muur, de prikkeldraadversperring en de tot op de tanden gewapende gettobewakers een belemmering op de weg naar de felbegeerde 'vrijheid' ; ook zij stootte op de vijandigheid van de haar omringende (*in casu* Poolse) bevolking en het onbegrip van de internationale gemeenschap ; en ook zij werd geconfronteerd met de afbrokkelende sociale lijm die de cohesie van de gettobevolking aanvrat.¹²⁶ Maar voor de verzetskern was 'isolatie' minder absoluut dan voor de doorsnee gettobewoner. Talrijke ZOB-leden verbleven meermaals aan de Arische zijde van Warschau, onderhielden contacten met andere strijdorganisaties en slaagden er zelfs in een bescheiden netwerk

van verzetskernen uit te bouwen die de gettogrenzen ruimschoots overschreden.¹²⁷ Er werden grote inspanningen geleverd om de familierelaties, die men bij een groot deel van de overige getto-inwoners ten onder zag gaan, in stand te houden. Zo werden ouders van verzetsleden door de strijdorganisatie opgevangen en van het nodige voedsel voorzien en werden brieven door koeriers rondgedragen waarin familieleden werden ingelicht over het wel en wee van hun naasten.¹²⁸ De joodse politie (Ordnungsdienst), de collaborateurs en iedereen die de samenhang van de joodse gemeenschap aantastte werd met verbetenheid bevochten, terwijl het eenheidsgevoel onder de verzetsleden werd aangemoedigd en versterkt.¹²⁹

Het voedseltekort en de knagende honger waren permanente aanwezig in het leven van de 'ghetto-fighters'. De grootste hongersnood deed echter zijn intrede voor de juli-deportaties ; door de verminderde vraag zakten de prijzen op de zwarte markt nadien in elkaar en werd de jacht op voedsel minder moeilijk.¹³⁰ Terzelfdertijd werden schaarse bezittingen uit de woningen van de gedeporteerden gehaald en aan Poolse smokkelaars verkocht.¹³¹ Na de januari-opstand werd de ZOB bevoorrad door sympathiserende bakkers en handelaars : «Telkens wanneer het mogelijk was vernieuwden we de voorraden, maakten we vers voedsel klaar en aten het oude op voor het bedorven raakte.»¹³² Uiteindelijk stierf binnen de joodse verzetsbeweging in Warschau niet één persoon van honger.¹³³ Ook ziektes werden relatief goed bedwongen. Enkel in de oprichtingsfase van de strijdorganisatie kwamen enkele uitzonderlijke gevallen van besmettelijke ziektes voor. En de toestand zou alleen maar verbeteren. Tijdens de januari-opstand beschikte de ZOB over «zo veel (...) medicijnen als we konden opslaan (...)»¹³⁴ Tot slot was ook de uitputtende arbeid minder voelbaar bij de verzetsstrijders. 'Ha-shomer Ha-Tzaïr' wees verplichte tewerkstelling principieel van de hand en betaalde de Joodse Raad 'losgeld' om haar leden niet naar de arbeidskampen te sturen. Anderen kwamen doorgaans in weeshuizen of in de publieke keukens terecht - arbeid waarvoor minder inspannende lichamelijke arbeid vereist was. Werd iemand slecht behandeld tijdens het werk, dan werden ze door de ZOB opgevangen en van een «minimum aan geschikt voedsel» voorzien.¹³⁵

Net zoals zo veel joden kon ook de getto-ondergrondse de berichten over een joodse vernietiging nauwelijks geloven. «We lazen in 'Mein Kampf' dat Hitler de joden zou ver-

nietigen,» herinnerde Yitzhak Zuckerman. «We lazen zijn speech in de 'Reichstag'. Maar we namen het niet ernstig. Wie zou - zelfs vandaag - rekening houden met elke uiting van antisemitisme? Wij zagen het als retoriek, niet als de uitdrukking van iets wat hij van plan was uit te voeren.»¹³⁶ Maar de strijdorganisatie nam het zekere voor het onzekere. Toen duidelijk werd dat een naïef vertrouwen en mooie, zichzelf opgedisselde verhaaltjes hen niet voor deportaties en de dood zouden behoeden, organiseerden ze niet alleen zichzelf in een strijd tegen hun opposanten, maar probeerden ze tevens de ogen van de overige gettobevolking te openen door het verspreiden van illegale pamfletten.¹³⁷

Als er één gevoel, één gemoedstoestand de leden van de ZOB totaal vreemd was, zowel voor, tijdens als na de oorlog, dan was het de subjectieve ervaring van inferioriteit. De kracht van de verzetsbeweging was voornamelijk gelegen in haar organisatie. Ze stond onder leiding van een sterke aanvoerder, Mordechai Anielewicz, en een ervaren en geestdriftige 'staf'. Het geheel beschikte over aanzienlijke financiële middelen - ettelijke miljoenen zlotys in '43 -, waarmee wapens konden worden gezocht en hinderlijke gettobewakers op afstand konden worden gehouden. Na de januariopstand namen het zelfvertrouwen én het geloof in het vermogen van de strijdorganisatie nog toe. Eerder dan in de kleine 'militaire' zege die de verzetsleden hadden afgedwongen, zat het succes van de revolutie in «de psychologische ommekeer die het gebeuren veroorzaakt[e].»¹³⁸ Immers, «je kon Duitsers ontmoeten en toch niet sterven!»¹³⁹ Bovendien was naast het zelfvertrouwen ook de steun van de joodse en Poolse bevolking aanzienlijk toegenomen: voor het eerst kreeg de joodse strijdorganisatie een wapenlevering van het Armja Krajowa (het leger van het Pools nationaal verzet).¹⁴⁰ Tenslotte hadden de verzetsleden - in tegenstelling tot een groot deel van de overige gettobevolking - een leef- en streefdoel. In zijn laatste brief schreef Mordechai Anielewicz: «Mijn levensdroom is werkelijkheid geworden. Zelfverdediging in het getto zal een feit geweest zijn. Joods gewapend verzet en wraak zijn een feit. Ik ben getuige geweest van de schitterende, heroïsche gevechten van joodse strijders.»¹⁴¹

Tot slot was er de invloed van terreur. Het spreekt vanzelf dat elk verzetslid slachtoffer kon worden van een willekeurige executie, dat hij kon omkomen door een verdwaalde kogel of dat hij verraden en overgeleverd kon worden aan de Gestapo of andere Duitse instanties. Belangrijk is dat

tegenover de krachtige en doeltreffende Duitse terreur een nieuwe macht kwam te staan, die in het getto een erg groot gezag verwierf. De collaborateur kon zich voor het legitimeren van zijn handelingen niet langer beroepen op 'dwang' ; stelde hij zich als verrader op, dan kreeg hij af te rekenen met de represailles van de joodse strijdorganisatie. Wie de ZOB niet steunde werd bedreigd, geïndoctrineerd, bang gemaakt. Desnoods werden de koppigen gesanctioneerd. Executies die de Duitsers uitvoerden om de gettobevolking schrik aan te jagen werden beantwoord met evenveel tegenterreur. Een doodvonnis werd uitgesproken over alle 'verraders' en alle 'collaborateurs' : de Joodse Raad, de leiders van het administratief personeel van de werkateliers en de medewerkers van de 'Werkschutz', «voor hun beestachtig optreden jegens arbeiders en de 'illegale' gettobevolking.»¹⁴² De joden waren niet langer de manipuleerbare, onsamenhangende mensenmassa, maar hadden zich gedeeltelijk aaneengesloten tot een machtsfactor waarmee zonder twijfel rekening moest worden gehouden.

We kunnen dus besluiten dat het bestaan van de joodse strijdorganisatie het hierboven uitgewerkte model niet weerlegt, maar het onderschrijft, aantoont dat deze mechanismen inderdaad hebben bijgedragen tot de uitschakeling van het verzet in de getto's. Hierbij mag niet uit het oog worden verloren dat de ZOB slechts één verzetsbeweging was ; in andere 'Jüdische Wohnbezirke' kwamen soortgelijke organisaties van de grond. Bijkomend onderzoek zal moeten aantonen of het verzet in andere getto's eveneens een geringe invloed onderging van de vijf besproken mechanismen. Bovendien zou men soortgelijke studies kunnen maken over het verzet in de diverse concentratie- en vernietigingskampen. Als men daar eenzelfde mechanisme vaststelt, dan zal dit model een steeds grotere bewijskracht verwerven.

² Zie bijvoorbeeld : Zillmer, E. e.a. *The Quest for the nazi personality. A psychological investigation of nazi war criminals*. New Jersey, 1995, 254 p.

³ Zie o.a. : De Laender, J. *Het hart van de duisternis. Psychologie van de menselijke wreedheid*. Leuven, 1996, 447 p.

⁴ Vrba, *Je me suis évadé d'Auschwitz*. Parijs, 1988, ...

⁵ Ringelblum, *Notes*, 310.

⁶ De territoriale afbakening is de volgende : de Baltische Staten (Estland, Letland en Litouwen), Griekenland, Hongarije, Polen en de voormalige Sovjet-Unie.

⁷ Van de bij benadering vierhonderd Poolse getto's kwamen er in ongeveer 50 (12,5 %) joodse verzetsbewegingen tot stand. Meestal beperkten deze zich tot het verzamelen van wapens, waarmee men zich een vluchtweg probeerde te banen naar de omliggende wouden, waar men zich vervolgens kon aansluiten bij de partizanen, zie : Krakowski, «Der Kampf», 149.

⁸ Brief van Heydrich, Berlijn, 21 september 1939, in : *Documents*, 173.

- ⁹ Zie bijvoorbeeld de argumentatie van de Warschause gettocommissaris, Heinz Auerswald, in : Czerniakow, *Tagebuch*, 184
- ¹⁰ Kaplan, *Chronique*, 256.
- ¹¹ Hilberg, *Daders, slachtoffers, omstanders*, 90-94.
- ¹² Porat, «The Holocaust in Lithuania,» 163 ; Berg, *Journal*, 197.
- ¹³ Mazor, *Cité angloutie*, 80.
- ¹⁴ Zuckerman, *Surplus memory*, 232.
- ¹⁵ Laqueur, *Het gruwelijke geheim*, 279.
- ¹⁶ Idem, 280.
- ¹⁷ Zie : Zuckerman, *Surplus memory*, 90 en 272.
- ¹⁸ Interview met Jan Karski, in : Lauzun, *Katholiek in de nazi-tijd*, 13'30»-13'36» ; zie : *Akten*, boekdeel 1942, 49-50.
- ¹⁹ Turkov, *C'était ainsi*, 229.
- ²⁰ Zuckerman, *Surplus memory*, 245.
- ²¹ Zie : Czerniakow, *Tagebuch*, 136 en Zuckerman, *Surplus memory*, 318-323.
- ²² Czerniakow, *Tagebuch*, 205 ; Berg, *Journal*, 92-93.
- ²³ *Lodz chronicle*, 6.
- ²⁴ *Lodz Chronicle*, 169 (ingang van mei' 42).
- ²⁵ Czerniakows, *Tagebuch*, 223.
- ²⁶ Jablonski, *Extermination of jews*, 3.
- ²⁷ Braham, *Politics*, I, 572.
- ²⁸ Landau, «Ghettos, nutrition in.» *EH*, 584.
- ²⁹ *Lodz Chronicle*, 218.
- ³⁰ Tory, *Kovno ghetto diary*, 266.
- ³¹ «Auszug aus einem Bericht des Leiters der Abteilung Umsiedlung beim Gouverneur des Distrikts Warschau, Schön, über das Warschauer Getto.» *Fascismus, Getto, Massenmord*, document 69.
- ³² Pankowicz, *Sanitären und medizinischen Verhältnisse*, 1-3.
- ³³ Tory, *Kovno ghetto diary*, 20.
- ³⁴ Idem, 29.
- ³⁵ Idem, 75.
- ³⁶ Berg, *Journal*, 26.
- ³⁷ Idem, 98 ; Szwajger, *Meer herinner ik me niet*, 75.
- ³⁸ Rosenfeld, *Wozu noch Welt*, 64 ; *Lodz Chronicle*, 86 ; Goral, *Vernichtung Ghetto Riga*, 233.
- ³⁹ Czerniakow, *Tagebuch*, 212 en 222 ; Tory, *Kovno ghetto diary*, 63 en 418 ; *Lodz Chronicle*, 116 en 213.
- ⁴⁰ Zie bijvoorbeeld de foto's in : Schwarberg, *Het getto van Warschau*, 112, 118 en 167 ; *Warsaw ghetto summer*, 69, 78, 90-91 en 94-95.
- ⁴¹ Karski, *Mon témoignage*, 302-303 ; interview met Karski, zie : Lanzmann, *Shoah*, 191.
- ⁴² Berg, *Journal*, 132.
- ⁴³ Zuckerman, *Surplus memory*, 94.
- ⁴⁴ Szur, *Joden Wilno*, 77.
- ⁴⁵ Rosenfeld, *Wozu noch Welt*, 141 ; Blady-Szwajger, *Meer herinner ik me niet*, 48 ; Korczak, *Journal*, 182-183 ; Pankowicz, *Verhältnisse Krakauer Getto*, 4.
- ⁴⁶ Czerniakow, *Tagebuch*, 151.

- ⁴⁷ Zie : Berg, *Journal*, 93 ; Czerniakow, *Tagebuch*, 206 ; Kaplan, *Chronique*, 330, *Lodz Chronicle*, 65 en 119 ; Rosenfeld, *Wozu noch Welt*, 146 ; Blady-Szwajger, *Meer herinner ik me niet*, 67-68 en 75 ; Drix, *Witness to annihilation*, 36.
- ⁴⁸ Czerniakow, *Tagebuch*, 146.
- ⁴⁹ Zie bijvoorbeeld : Tory, *Kovno ghetto diary*, 74 ; Braham, *Politics*, I, 343.
- ⁵⁰ Rosenfeld, *Wozu noch Welt*, 142.
- ⁵¹ *Der Nürnberg Prozeß*, VIII, 272.
- ⁵² Tory, *Kovno ghetto diary*, 418.
- ⁵³ Berg, *Journal*, 94.
- ⁵⁴ Zuckerman, *Surplus memory*, 68.
- ⁵⁵ Mark, *Strijd en ondergang*, 15-16.
- ⁵⁶ Bennet, «Famine.» *International Encyclopedia of Social Sciences*, 322.
- ⁵⁷ *Hunger disease*, 36.
- ⁵⁸ Freedman, *Psychologie en overbevolking*, 98
- ⁵⁹ Zuckerman, *Surplus memory*, 277.
- ⁶⁰ Faust, Weer, *klimaat en onze gezondheid*, 97
- ⁶¹ 't Hart, *Utrecht en de cholera*, 9.
- ⁶² Manson-Bahr, *The dysenteric disorders*, 54.
- ⁶³ Zuckerman, *Surplus memory*, 117.
- ⁶⁴ Interview met Grassler, zie : Lanzmann, *Shoah*, 202.
- ⁶⁵ Tory, *Kovno ghetto diary*, 198.
- ⁶⁶ Idem, 275.
- ⁶⁷ Idem, 111, 273, 278, en 430.
- ⁶⁸ Szur, *Joden Wilno*, 50-51 ; *Justiz und NS-Verbrechen*, 73-88.
- ⁶⁹ Voor de moorden in Ponar, nabij Wilno, zie : Zuckerman, *Surplus memory*, 188 ; voor de overige getto's, zie : Edelman, *Mémoires*, 39.
- ⁷⁰ Kaplan, *Chronique*, 384.
- ⁷¹ Tory, *Kovno ghetto diary*, 107.
- ⁷² Kaplan, *Chronique*, 359.
- ⁷³ Idem, 361-362.
- ⁷⁴ Berg, *Journal*, 107.
- ⁷⁵ Czerniakow, *Tagebuch*, 239, 241, 242 en 244.
- ⁷⁶ Kaplan, *Chronique*, 384.
- ⁷⁷ Zuckerman, *Surplus memory*, 188.
- ⁷⁸ Pamflet van de ZOB, januari 1943, opgenomen in : *Warsaw Ghetto Summer*, 105.
- ⁷⁹ Perechodnik, *Am I a murderer*, xxi (7 mei 1943).
- ⁸⁰ Brief van Jakob Szulman, in vertaling weergegeven in : *Lodz Chronicle*, xx.
- ⁸¹ Tory, *Kovno ghetto diary*, 107.
- ⁸² «Ons lot behelst niet enkel een materiële ruïnering, zelfs niet een ketting van lichamelijke en mentale folteringen en het vermorzelen van de laatste trillingen van onze menselijke waardigheid, maar eerder een zekere fysieke vernietiging.» Zie : Braham, *Politics*, I, p. 436.
- ⁸³ Czerniakow, *Tagebuch*, 279-282.
- ⁸⁴ Drix, *Witness to annihilation*, 44.
- ⁸⁵ Turkov, *C'était ainsi*, 219 ; Edelman, *Mémoires*, 68.
- ⁸⁶ Tory, *Kovno ghetto diary*, 356 ; Zuckerman, *Surplus memory*, 314.
- ⁸⁷ Berg, *Journal*, 373.
- ⁸⁸ Edelman, *Mémoires*, 54.

- ⁸⁹ *Hunger disease*, 14-15, 18, 20 en 34.
- ⁹⁰ Tory, *Kovno ghetto diary*, 298.
- ⁹¹ Berg, *Journal*, 104.
- ⁹² Tory, *Kovno ghetto diary*, 310.
- ⁹³ Kaplan, *Chronique*, 272.
- ⁹⁴ Korczak, *Journal*, 213.
- ⁹⁵ Zie bijvoorbeeld de discussie tussen Auerswald en Czerniakow over de termijnverlenging van de 'Umsiedlungen', Czerniakow, *Tagebuch*, 197.
- ⁹⁶ Zie bijvoorbeeld : Berg, *Journal*, 104 ; cf. supra het hoofdstuk over terreur.
- ⁹⁷ Zuckerman, *Surplus memory*, 70 ; Avraham, *Kovno ghetto diary*, 178 ; Czerniakow, *Tagebuch*, 145 ; Kaplan, *Chronique*, 272.
- ⁹⁸ Schneidman, *The psychology of suicide*, 366.
- ⁹⁹ *Lodz Chronicle*, 107-309.
- ¹⁰⁰ Stengel, *Zelfmoord en poging tot zelfmoord*, 14.
- ¹⁰¹ Berg, *Journal*, 104.
- ¹⁰² Czerniakow, *Tagebuch*, 128.
- ¹⁰³ Rosenfeld, *Wozu noch Welt*, 144.
- ¹⁰⁴ Volgens Ludo Van Eck werden er van de 100.000 gevangenen in de Pawiak-strafinrichting 37.000 vermoord ; wellicht is dit een maximumcijfer. Zie : Van Eck, *Het boek der kampen*, 275.
- ¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld : *Lodz Chronicle*, 36.
- ¹⁰⁶ Turkov, *C'était ainsi*, 220-221 ; Zuckerman, *Surplus memory*, 70 ; Czerniakow, *Tagebuch*, 266 ; Tory, *Kovno ghetto diary*, 31, 73, 108 en 461 ; *Lodz Chronicle*, 247 ; Müller, *Door de ogen van een kind*, 83 ; Zie ook : Gilbert, *Holocaust*, 295.
- ¹⁰⁷ Tory, *Kovno ghetto diary*, 154-155 en 409.
- ¹⁰⁸ Zuckerman, *Surplus memory*, 178.
- ¹⁰⁹ Berg, *Journal*, 194.
- ¹¹⁰ Zuckerman, *Surplus memory*, 310.
- ¹¹¹ Czerniakow, *Tagebuch*, 265 ; Edelman, *Mémoires*, 45.
- ¹¹² Karski, *L'état secret*, 303-304 ; Lanzmann, *Shoah*, 193.
- ¹¹³ Zie : Zuckerman, *Surplus memory*, 177-179 ; Berg, *Journal*, 159 ; Tory, *Kovno ghetto diary*, 207.
- ¹¹⁴ Selye, *Le stress de la vie*, 78-97 ; zie ook het onderzoek naar de psychologische letsels bij slachtoffers van terrorisme, in : Ochberg, «The Victim of Terrorism : Psychiatric Considerations,» 313-334.
- ¹¹⁵ Selye, *Stress*, 83-87.
- ¹¹⁶ Hilberg, *Destruction*, II, 508 ; Edelman, *Mémoires*, 67 ; Mark, *Strijd en ondergang*, 120.
- ¹¹⁷ Zuckerman, *Surplus memory*, 244-262.
- ¹¹⁸ Zuckerman, *Surplus memory*, 209.
- ¹¹⁹ Turkov, *C'était ainsi*, 460 ; Mark, *Strijd en ondergang*, 83-93.
- ¹²⁰ Mark, *Strijd en ondergang*, 83-93.
- ¹²¹ Zuckerman, *Surplus memory*, 254-255.
- ¹²² Stroop, *Stroop report*, s.p. (pagina 6 en 7 op het oorspronkelijke document).
- ¹²³ Edelman, *Mémoires*, 80-81.
- ¹²⁴ Mark, *Strijd en ondergang*, 187-188 ; Edelman, *Mémoires*, 80-81 ; *Stroop, Stroop report*, s.p. (oorspronkelijk document p. 8).
- ¹²⁵ Moczarski, *Entretiens*, 223.

- ¹²⁶Zie bijvoorbeeld : Zuckerman, *Surplus memory*, 201 ; Edelman, *Mémoires*, 64-65 ; Interview met Simha Rotem in : Lanzman, *Shoah*, 216.
- ¹²⁷Zie onder andere : Zuckerman, *Surplus memory*, 76, 214, 236-239 en Goldstein, *Die Sterne*, 141 ; Interview met Yitzhak Zuckerman in : Lanzmann, *Shoah*, 214.
- ¹²⁸Zuckerman, *Surplus memory*, 121-122 ; 236, 306.
- ¹²⁹Idem, 251 en 323 ; zie ook : Edelman, *Mémoires*, 68.
- ¹³⁰Berg, *Journal*, 204.
- ¹³¹Zuckerman, *Surplus memory*, 231-232.
- ¹³²Idem, 313.
- ¹³³Idem, 66.
- ¹³⁴Idem, 313.
- ¹³⁵Idem, 123, 127, 133. Over de levensomstandigheden in Bialystok schreef Ingrid Strobl : «Aber es gibt in Bialystok keine Typhusepidemien, die Menschen sterben nicht zu Tausenden vor Hunger und Kalte auf der Straße, die hygienischen Bedingungen sind zwar prekär, aber nicht lebensgefährlich.» In Bialystok ontstond één van de grootste getto-strijdorganisaties van het Derde Rijk. Zie : Strobl, «Der Ghettoaufstand,» 193.
- ¹³⁶Zuckerman, *Surplus memory*, 68.
- ¹³⁷Edelman, *Mémoires*, 55 en 69.
- ¹³⁸Edelman, *Mémoires*, 67.
- ¹³⁹Zuckerman, *Surplus memory*, 285.
- ¹⁴⁰Over de omvang van deze levering bestaat nogal wat onenigheid ; zie onder meer : Edelman, *Mémoires*, 67 ; Goldstein, *Die Sterne*, 139 ; Mark, *Strijd en ondergang*, 128 ; Zuckerman, *Surplus memory*, 317.
- ¹⁴¹Brief van Mordechai Anielewicz aan Yitzhak Zuckerman, gedateerd 23 april 1943, integraal weergegeven in : *Documents*, 316.
- ¹⁴²Uit een pamflet van de ZOB, aangehaal in : Mark, *Strijd en ondergang*, 67.

Bibliografie.

Bronnen.

DAGBOEKEN.

Berg, M. *Warsaw Ghetto : a Diary by Mary Berg*. S. Schneiderman, ed. New York, 1945.

Czerniakow, A. *Im Warschauer Getto : das Tagebuch des Adam Czerniakow (1939-1942)*. R. Hilberg, ed. München, 1986.

Hunger disease : studies by the Jewish physicians in the Warsaw ghetto. M. Winick, ed. New York, 1979.

Kaplan, C. *Chronique d'une agonie. Journal du Ghetto de Varsovie de Chaim A. Kaplan*. A. Katsh, ed. Parijs, 1966.

Korczak, J. *Journal du ghetto*. Parijs, 1978.

Lewin, A. *Une coupe de larmes : journal du ghetto de Varsovie*. A. Polonsky, ed. Parijs, 1990.

Perechodnik, C. *Am I a murderer ? Testament of a Jewish ghetto policeman*. F. Fox, ed. Oxford, 1996.

Ringelblum, E. *Notes from the Warsaw Ghetto*. J. Sloan, ed. New York, 1958.

Rosenfeld, O. *Wozu noch Welt. Aufzeichnungen aus dem Getto Lodz*. H. Loewy, ed. Frankfurt a/d Main, 1994.

The chronicle of the Lodz ghetto 1941-1944. L. Dobroszycki, ed. New Haven, 1961.

Tory, A. *Surviving the Holocaust : the Kovno ghetto diary*. A. Tory, M. Gilbert en D. Porat, eds. Cambridge, 1990.

Szur, G. *De Joden van Wilno. Een kroniek (1941-1944)*. V. Poroedominski, ed. Amsterdam, 1997.

MEMOIRES.

Blady-Szajger, A. *Meer herinner ik me niet. Een kinderarts in verzet. Warschau 1940-1945*. Amsterdam, 1990.

Drix, S. *Witness to annihilation. Surviving the Holocaust. A memoir*. Virginia, 1992.

Edelman, M. en Krall, H. *Mémoires du ghetto de Varsovie. Un dirigeant de l'insurrection raconte*. Krakow, 1995.

Goldstein, B. *Die Sterne sind Zeugen : der Untergang der Polnischen Juden*. München, 1949.

Mazor, M. *La cité engloutie. Souvenirs du ghetto de Varsovie*. Parijs, 1955.

Turkov, *C'était ainsi : 1939-1943. La vie dans le ghetto de Varsovie*. Buenos Aires, 1995.

Zuckerman, Y. *A surplus of memory. Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising*. Oxford, 1993.

ANDERE.

Akten van Zijne Heiligheid Paus Pius XII. 20 dln. Antwerpen, 1939-1958.

Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof Nürnberg (14 November 1941-1 Oktober 1946). 23 dln. Neurenberg, 1946.

Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany and Austria, Poland and the Soviet Union. Y. Arad, Y. Gutman en A. Mergalio, eds. Jerusalem, 1981.

Fascismus, Getto, Massenmord. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des Zweiten Weltkrieges. T. Berenstein, ed. Frankfurt/Main, 1962.

Jablonski, C. *Extermination of Jews and gypsies in Western counties of the Radom district (1939-1945)*. The Main Commission for Investigation of Nazi Crimes in Poland. International Scientific Session on Nazi Genocide in Poland and in Europe (1939-1945), ed. Warschau, 1983.

Karski, J. *Mon témoignage devant le monde : histoire d'un état secret*. Parijs, 1948.

Lanzmann, C. *Shoah*. Parijs, 1985.

Moczarski, K. *Entretiens avec le bourreau*. Parijs, 1979.

Pankowicz, A. *Die sanitären und medizinischen Verhältnisse im Krakauer Ghetto (1941-1943)*. Hauptkommission zur Untersuchung der Naziverbrechen in Polen. Internationale wissenschaftliche Session zum Thema : Naziverbrechen gegen die Menschlichkeit in Polen und Europa (1939-1945), ed. Warschau, 1983.

Stroop, J. *The Stroop Report : the Jewish Quarter of Warsaw is no more !* New York, 1979.

Vrba, R. *Je me suis évadé d'Auschwitz*. Parijs, 1988.

Wetenschappelijke werken.

HOLOCAUST EN GETTO'S.

Braham, R. *The politics of genocide : the Holocaust in Hungary*. New York, 1981, 1201 p.

Friedman, P. *Roads to extinction : essays on the Holocaust*. Philadelphia, 1980, 610 p.

Goral, A. *Vernichtung Ghetto Riga und Aufstand im Warschauer Ghetto*. Hamburg, s.d., s.p.

Hilberg, R. *Daders, slachtoffers, omstanders : de joodse catastrofe (1933-1945)*. Haarlem, 1993, 301 p.

Hilberg, R. *The destruction of the European Jews*. 3 dln. New York, 1985, 1273 p.

Krakowski, S. «Der Kampf der Juden in Polen.» in : *Im Kampf gegen Besatzung und 'Endlösung' : Widerstand der Juden in Europa (1939-1945)*. Frankfurt/Main, 1995, 148-157.

Landau, Z. «Ghettos, nutrition in.» *Encyclopedia of the Holocaust*, II (1980) 583-584.

Laqueur, W. *The terrible secret. The first, disturbing account of how the news of Hitler's «Final Solution» was suppressed and how it was eventually released*. Londen, 1980, 262 p.

Mark, B. *Strijd en ondergang van het getto in Warschau*. Hoorn, s.d., 310 p.

Porat, D. «The Holocaust in Lithuania,» in : Cesarani, ed. *The Final Solution : origins and implementations*. Londen, 1984, 161-171.

Schwarberg, G. *Het getto van Warschau. De foto's van Heinrich Jöst*. Amsterdam, 1989, 205 p.

Strobl, I. «Der Ghettoaufstand von Bialystok.» in : *Im Kampf gegen Besatzung und 'Endlösung' : Widerstand der Juden in Europa (1939-1945)*. Frankfurt/Main, 1995, 190-204.

Van Eck, L. *Het boek der kampen*. Mol, 1990, 317 p.

Wood, E. en Jankowski, S. Karski. *How one man tried to stop the Holocaust*. Chicago, 1994, 316 p.

ANDERE.

Bennet, M. «Famine.» *International Encyclopedia of Social Sciences*, V (1968) 322.

De Laender, J. *Het hart van de duisternis. Psychologie van de menselijke wreedheid*. Leuven, 1996, 447 p.

Faust, V. *Weer, klimaat en onze gezondheid. Heilzame therapieën voor gezonden en zieken*. Helmond, 1978, 190 p.

Freedman, J. *Psychologie en overbevolking*. Antwerpen, 1977, 183 p.

Halbwachs, M. *The causes of suicide*. Londen, 1978, 372 p.

Headly, L. «Jewish suicides in Israël.» in : *Suicide in different cultures*. Baltimore, 1975, 215-231.

Manson-Bahr, P. *The dysenteric disorders. The diagnosis and treatment of dysentery, sprue, colitis and other diarrhoeas in General Practice*. Londen, 1943, 629 p.

Ochberg, F. «The victim of Terrorism : psychiatric considerations.» in : C. Gearty, ed. *Terrorism*. Londen, 1996, 313-334.

Schneideman, E., Farberow, N. en Litman, N. *The psychology of suicide*. New York, 1976, 719 p.

Selye, H. *Le stress de la vie*. Parijs, 1975, 425 p.

Selye, H. Stress. Utrecht, 1978, 382 p.

Stengel, E. Zelfmoord en poging tot zelfmoord. Hilversum, 1967, 144 p.

't Hart, P. Utrecht en de cholera (1932-1910). Sticht, 1990, 308 p.

Zillmer, E. e.a. The Quest for the nazi personality. A psychological investigation of nazi war criminals. New Jersey, 1995, 254 p.

WAT IS DE WAARDE VAN EEN DODE IN AUSCHWITZ ?

Bijna dagelijks brengt de pers ons het relaas van een onderdeel van de acties die organisaties voeren om goederen terug te winnen die geroofd werden van de joden tijdens de oorlog. Deze acties zijn zeer gespiegeld zoals bedreigingen en zelfs de beslissing om bedrijven te boycotten die weigeren te gehoorzamen.

Deze actie tot terugwinning van geplunderde goederen choqueert mij ten zeerste, gedeeltelijk ten gronde, maar meer in het bijzonder in haar vorm.

Wat de vorm betreft vinden we er het kenteken terug van US-advocaten en lobbyisten die de gewoonte hebben van op het resultaat betaald te worden. Deze technieken hebben hun bewijzen geleverd en kunnen misschien gerechtvaardigd worden in het raam van handelsbetrekkingen, maar hier gaat het om de nagedachtenis van miljoenen mensen die vermoord werden en dat is onaanvaardbaar.

Deze hele zaak wekt het gevoel dat alle joden miljonnairs waren, rekeningen in Zwitserland aanhielden, evenals kunstverzamelingen, dan wanneer de overgrote meerderheid van de slachtoffers volledig arm waren.

Ik moet hier de herinnering oproepen van de vader die, ingevolge een deportatiebevel van de Duitse overheden, met zijn drie kinderen naar de kazerne Dossin ging, verzamelpplaats van de joden voor hun vertrek naar Auschwitz, en die aan een jong meisje dat hem probeerde te overtuigen van zich niet aan te geven antwoordde : «waar wilt U dat ik heen ga, hoe zou ik mijn kinderen kunnen voeden ?»

Wat helaas een geldkwestie geworden is kan niets anders zijn dan een steeds aanwezig latent antisemitisme aanvuren (wanneer een antisemiet wil bewijzen dat de joden de overhand hadden op de wereldeconomie, dan vergenoegt hij zich als bewijsmiddel met het noemen van enkele namen zoals Rotchild) hoewel momenteel de joden beter aanvaard schijnen te worden dan de « Maghrebijnen» en andere imigranten van jonge datum.

En wat de grond van de zaak betreft, is het onaanvaardbaar dat banken goederen bewaren die hen werden toevertrouwd, dat verzekeringsmaatschappijen hun handtekening verloochenen, dat gestolen kunstwerken niet worden teruggegeven aan hun rechtmatige eigenaars.

Maar wie zijn zij ? Waar zijn zij ? In het algemeen opgegaan in rook met hun afstammelingen, zodat alleen misschien een zeer ver familielid als haast onmogelijk te identificeren erfgenaam overblijft.

In België werden, op een jodenbevolking die voor de oorlog geraamd werd op 66.000 personen, er 30.291 ¹ weg gevoerd en slechts 1.524 ² zijn teruggekomen. Slechts 600 aanvragen voor vergoeding werden ingediend, dan wanneer alle joden slachtoffer waren van plundering.

¹ waarvan 25.257 via de kazerne Dossin in Mechelen (België) en 5.034 via Drancy (Frankrijk)

² 1.207 gedeporteerden uit Mechelen, 317 weggevoerden van Drancy

Dan rijst de vraag : naar wie gaan de goederen die niet worden teruggegeven ? Zij moeten in eerste instantie dienen om de overlevenden van de shoah te helpen die nu oud geworden, zeer dikwijls in nood verkeren, en die worden bijgestaan door de joodse sociale diensten, in de mate van hun mogelijkheden.

Daarna moet een fonds gecreëerd worden voor het onderhoud van de uitroeiingsplaatsen. Zij die er vermoord worden zullen niet meer tot leven komen maar tenminste zal hun offer een permanente herinnering zijn van wat mensen in staat zijn andere mensen aan te doen.

EENS ZULLEN DE GETUIGEN ER NIET MEER ZIJN

In Memoriam
Tobias-Toshek-SHIFF
nummer 160275
(1925 - 1999)

Eens zullen de getuigen er niet meer zijn is de titel van een documentaire van Frans Buyens. Vandaag meer dan ooit krijgt deze zin kracht. Bijna dagelijks krijgen we vragen van leerlingen, leerkrachten, studenten en docenten of ze in contact kunnen treden met overlevenden van de kampen. Het wordt hoe langer hoe moeilijker, daarenboven wordt de opdracht voor ons dragers van geheugen indringender.

Op dinsdag 19 januari, overleed totaal onverwacht Tobias Shiff (1). Tobias-Toshek voor de vrienden - werd in 1925 geboren te Tarnov (Polen). In 1926 immigreerde zijn vader naar België. Zijn moeder, zijn zus en hijzelf volgden hem in 1928. De familie woonde in Antwerpen.

Omwille van de voortdurende dreiging besloot de familie - de zus was al opgepakt op 22 juli 1942 - naar Zwitserland te vluchten. Op 10 augustus 1942 vertrokken zij met valse identiteitspapieren naar Brussel. Vandaar ging het richting Parijs. In de streek van Orléans werden zij opgepakt en opgesloten in een cel te Bourges. Op vrijdag 21 augustus werden ze overgebracht naar Pithiviers, vandaar ging het naar Drancy.

Op vrijdag 28 augustus werden ze op transport gezet richting Auschwitz. Het transport, nummer 25, telde 1.000 gedeporteerden, ongeveer 280 kinderen, 220 vrouwen en 500 mannen. Slechts acht van hen keerden terug...

¹ Lukas Vander Talen maakte van Tobias Shiff een portret in de televisiereeks De Laatste getuigen. Hij reisde het land af en gaf en vele scholen spreekbeurten. Hievoor kreeg hij de prijs van de Vlaamse Gemeenschap. In 1997 verscheen bij de uitgeverij EPO te Antwerpen zijn boek *Terug op de plaats die ik nooit heb verlaten* - 1997 Epo 206 blz. 598 Fr. ISBN 90 - 6445 - 020 - X

Op donderdag 18 januari verliet hij het kamp Buna-Monowitz. Via Gleiwitz, Dora, Bergen-Belsen. Op woensdag 25 april, de dag van zijn verjaardag - hij werd 20 - verliet hij het kamp. Op zondag 29 april was hij in België en werd hij onthaald in Mol. Hier kregen ze identiteitspapieren, 500 frank en een kartonnetje met daarop de naam.

Taxi's, speciaal ingelegd door Camille Huysmans de toenmalige burgemeester van Antwerpen, bracht hen naar Antwerpen-centraal. De trein bracht hem naar Brussel.

Tobias geloofde in een betere wereld. Hij geloofde oprecht dat de jeugd de toekomst is in het streven naar een rechtvaardige maatschappij zonder oorlog, zonder fascisme, zonder uitbuiting. Hij zei dat niet alleen, hij werkte er ook aan met een ongelooflijke gedrevenheid. Zijn talloze sprekeburten in de scholen waren een belangrijk levensdoel voor hem. Hij hield niet op zijn verhaal te vertellen en de jongeren te mobiliseren tegen de fascistische gruwel en de herhaling ervan. Tienduizenden mensen zullen zich Tobias herinneren als een grote persoonlijkheid.

Op de voorstelling van zijn boek in 1977 werd hij omwille van zijn inzet, gehuldigd door Jean-Luc Dehaene, Paula D'Hondt, Nathan Ramet en David Susskind.

*Iemand vroeg me
'hebt U nooit geprobeerd
om dat nummer op uw arm te verwijderen ?'
ik antwoordde
'wie zal mijn hoofd vervangen ?' ²*

*Terug op de plaats die ik nooit heb verlaten,
Tobias Schiff, EPO, 1997, p. 173*

² Een teken dat de tijd voorbijgaat ? Een tijdje geleden vroeg een jonge vrouw mij, terwijl ze naar mijn arm wees : ' Wat is er gebeurd op 16.02.75 ?' Dat wijst op vergeten en het niet weten. Daartegen moet worden gestreden.

DE OPSTAND VAN DE JODEN TEGEN DE «AFFAIRISTEN VAN DE SHOAH»

Hieronder drukken wij de tekst af van Jean-François Kahn van het dossier omtrent het stekelige probleem van het zogenoemde «Joodse goud» verschenen in het tijdschrift «Marianne» nummer 56 van 14-20 december².

In de tijd van zijn praal zou het Front National het nooit gedurfd hebben. Wat ? De Shoah herleiden tot een zaak van grof geld ; de gelijkstelling van miljoenen verdrukten die van de getto's naar de gaskamers gevoerd werden met rijkaards die men op schandalige wijze wegrukt van hun Zwitserse bankrekeningen ; het martelarenvolk van Israel voorstellen als een kaste van westellenden die zich om zo te zeggen meester zou gemaakt hebben van het artistiek patrimonium van de mensheid ; de nagedachtenis van de Joodse lijken begraven onder de heinnering van de obsessie van het Joodse goud.

Maar de onverdragelijke schaamteloosheid waarvoor neofascisten zelf, tenminste in publiek, zouden teruggedeinsd zijn, heeft blijkbaar de kleine maar sterke lobby niet tegengehouden van Amerikaanse kleine bevoorrechte klasse die, geflankeerd door een troep advocaten die niets liever willen dan te investeren in de rendabilisering van de holocaust, de meest verfoeilijke en meest moordende antisemitisch fantasmen terug op te voeren.

De herinnering aan de slachtoffers wordt op verfoeilijke wijze vervormd.

*Directeur van het tijdschrift *Marianne* .

² Wij danken het tijdschrift *Marianne* voor de toelating tot herpublicatie van deze tekst.

Aldus zou het type slachtoffer van de nazi-barbaren, het eerste object van de meest verschrikkelijke genocide van deze tijd

niet de uitgebuite arbeider van Krakovië, niet de nederige ambachtsman van Lodz, niet de ondergeschikte ambtenaar van Wenen, niet de onderwijzer van Kiev, niet de kleine handelaar van de rue des Rosiers, niet de onbekende ambachtsman van Riga, maar wel de kosmopolitische miljardair die werken van Rembrandt en Rubens verzamelde, sliep op een bed van goudstaven, zijn ommetelijk fortuin in Zwitserland deed bloeien, zowat overal comfortabele verzekeringspolissen onderschreef en zijn kinderen naar de Verenigde Staten stuurde om er carrière te maken. En des te erger voor de anderen, de 98 % anderen aan wie niemand ooit zal teruggeven wat ze verloren, namelijk alles omdat ze niets hadden ; of die te weinig bezaten opdat hun afstammelingen, niet instaan om de handen van de affairistische advocaten, die zich de moeite zouden kunnen getroosten om iets op te eisen.

Nu is het genoeg. Tegenover deze verfoelijke verdraaiing van de herinnering komt het Joodse bewustzijn in opstand : omdat het simpelweg onwaardig is, in de logica van de neo-liberlae mondialisering dat de Shoah een vulgaire financiële handel zou worden die de juristen, professionele beurshandelaarsjes met hun «lange arm aantrekt» omdat ze er een «hefboomeffect» van verwachten ; dat Amerika, dat glukkig de verschrikking van de Endlösung niet heeft gekend er zestig jaar later de cultus zou van opeisen en om deze exclusiviteit beter te laten renderen iedereen zou vervloeken die deze mercantiele uitbuiting afkeuren ; dat een gecoopteerde superbureaucratie, zelf de uitdrukking van het Amerikaanse leadership, zich het recht zou toeëigenen om alleen te belsissen over de aanwending van de eventueel teruggewonnen fondsen, in functie van het principe dat het geld niet naar de miserie moet gaan, maar naar ander geld.

Aan dat alles moet absoluut een halt toegeroepen worden. Waarom ? Omdat op het moment dat onze planeet bruist van de woede van de ellendigen die door het pankapitalisme tot de wanhoop worden gedreven, zoals men nog in Venezuela kon constateren, deze mediatieke overwaardering van het fortuin die investeert in het terugwinnen van het fortuin fundamenteel onwelvoeglijk is ; omdat op het niveau van de werkelijke problemen waarmee onze wereld vandaag geconfronteerd is, een bepaald judeo-centrisme niets anders is dan het omdraaien van dat waarop de fascisten hun verschrikkelijke hel gebouwd hebben. In het middelpunt staat noch de jood, noch de Christen, noch de musulman, maar simpelweg de mens.

AUSCHWITZHERDENKING AMSTERDAM 1999

Herdenking en kunst versus Auschwitz

Op 31 januari waren we aanwezig te Amsterdam op de jaarlijkse Auschwitz herdenkingsplechtigheid van het Nederlands Auschwitz Comité. Verzamelpunt is het Stadhuis.

Het valt ons op dat ook hier in Nederland getuigen wegvallen, dat er sommigen niet meer zijn omwille van ziekte of hoge leeftijd. Daarnaast merken we heel wat jongeren op.

Om 11u30 vertrekt de Stille Tocht naar het Wertheimpark. Alle verkeer ligt stil, toevallige voorbijgangers maken pas op de plaats. Na de toespraak van Burgemeester Patijn van Amsterdam zegt rabijn Sonny Herman de kaddisj (het laatste gebed) voor de slachtoffers van de volkerenmoord. Het is stil, zéér stil, hier en daar wordt er zachtjes gehuild, mensen nemen mekaar bij de hand. De verbondenheid is zéér groot.

Nadat zijn laatste woorden zijn weggestorven stappen de aanwezigen langzaam langs de spiegels met barsten, grootouders, kinderen en kleinkinderen, vertegenwoordigers uit de Bondsrepubliek, Polen, België. Bloemen bedekken het monument.

Het is een eenvoudig monument. Achterop in het groot NOOIT MEER AUSCHWITZ. In een kunstvorm omzetten wat de betekenis is van Auschwitz was de opdracht. Ontwerper van het monument is de kunstenaar - schrijver Jan WOLKERS. In 1977 schreef hij hierover :

«Een gedenkteken maken op de plaats waar de urn met as van slachtoffers uit het concentratiekamp Auschwitz is de nederlandse aarde rust, lijkt een onmogelijke taak. Hoe kan je een vorm

vinden om een misdaad te gekenden waarvan je het gevoel hebt dat die nog niet uitgewist zal zijn als onze planeet over twee of tweeduizend eeuwen in het heelal zal zijn opgelost. Tot barstens toe kan je je hersens afpijnigen of er een beeld wil opdoemen dat die schande en dat leed bij benadering zou kunnen weergeven. Je kijkt naar de hemel en begrijpt niet dat dat blauwe uitspansel boven die ontzetting heeft gestaan, even onaangedaan en vrdeig als boven een wei met bloemen. En in een visioen van rechtvaardigheid zie je de blauwe lucht boven je vol barsten trekken, alsof de verschrikking die daar op de aarde onder heeft plaats gehad voorgoed de eeuwigheid geschonden heeft.

Zo ben ik op het idee gekomen om gebroken spiegels op dat kleine stuk aarde waar de urn met as rust neer te leggen. Voorgoed kan op die plaats de hemel niet meer ongeschonden weerspiegeld worden.»

Ook nu weer liet deze herdenkingplechtigheid een diepe indruk na, heel even leek de wereld stil te staan. Vandaag denkend over de mensen van gisteren. Midden in het Wertheimpark, met in de nabijheid rustbanken staat het spiegelmonument met de opvallende grote letters NOOIT MEER AUSCHWITZ, Kunst als scharnier tussen dictatuur en democratie.

Dit gedeelte werd afgesloten met een reünie in het Europearestaurant van de RAI.

* *
*

EENS ...

*DROEGEN ALLE KINDEREN
NAMEN
TOT DE AARDE WOEST WERD
EN LEEG*

*NAMEN WERDEN ASDEELTJES
WEGGEVOERD
DOOR OOSTENWIND
HOGER HOGER*

DAALDEN NEER

OP DORRE AKKERS

*KINDERNAMEN :
AS
IN ZWARTE AARDE*

Ida VOS

Mededelingen

Pedagogische diensten

• Omkadering van schoolprojecten

De Auschwitz-stichting stelt de onderwijsinstellingen haar documentatie en de kennis van haar wetenschappelijke en administratieve medewerkers ter beschikking om diverse schoolprojecten te begeleiden. Zij stelt alles in het werk opdat de kampoverlevenden een levendige getuigenis zouden brengen in de klassen die erom vragen. Het betreft een pedagogische dienstverlening van onschatbare waarde. Inderdaad deze getuigenissen worden gekenmerkt door hun emotie en waarachtigheid.

• Pedagogische voordrachten

Op aanvraag van directies en leerkrachten verzorgt de Auschwitz-stichting voordrachten gebracht door nazi-kampoverlevenden en wetenschappelijke medewerkers van de stichting. Verschillende thema's kunnen hierbij aangesneden worden : fascisme, deportatie, nazi-volkerenmoord, racisme, antisemitisme, enz... De voordrachten kunnen eventueel gevolgd worden door een debat met de leerlingen en leraren.

• Rondreizende tentoonstelling

«De concentratiekampen en vernietigingspolitiek van de nazi's in hun historische context 1914-1945»

De Auschwitz-stichting stelt deze tentoonstelling ter beschikking van de onderwijsinstellingen. De tentoonstelling bevat een tweehonderdvijftigtal documenten en onderschriften die handelen over de belangrijkste momenten van de hedendaagse geschiedenis : de Eerste Wereldoorlog, de crisissen

van de Weimar-republiek, de grote wereldcrisis, de opkomst van het fascisme in Europa, en de Tweede Wereldoorlog. De tentoonstelling verwijst naar de veelheid van oorzaken en de historische complexiteit die uiteindelijk geleid hebben tot één van de grootste catastrofes in de geschiedenis : de nazi-concentratiekampen en -volkerenmoord.

• **Bezoek aan Breendonk**

Bezoek aan het Fort van Breendonk, een transitkamp tijdens de bezetting. Zowel de historische plaats als het museum getuigen van de nazi-criminaliteit maar ook van het verzet tegen de bezetter in België.

Voor meer inlichtingen, Fort van Breendonk : 03/886.62.09

• **Gespecialiseerde bibliotheek**

Leerkrachten kunnen beroep doen op een bibliotheek die meer dan 5.500 boekdelen telt. Ze hebben betrekking op het Interbellum, het Derde Rijk, de deportatie, antisemitisme, nazi-criminaliteit en volkerenmoord.

• **Gespecialiseerde fototheek**

De fototheek omvat zowat 3.500 foto's waarvan er 1.000 betrekking hebben op de concentratie- en vernietigingskampen.

• **Verhandelingwedstrijd**

De verhandelingswedstrijd richt zich tot het 1ste en 2de jaar van de 3de graad uit alle netten van het onderwijs. De proef welke wordt afgelegd in de instelling zelf rond de periode van 8 mei, bestaat erin een thema uit te werken. De maximale lengte van de verhandeling bedraagt 2 bladzijden of 1 bladzijde recto-verso.

De verhandelingswedstrijd richt zich tot het 1ste en 2de jaar van de 3de graad uit alle netten van het onderwijs. De proef die wordt afgelegd in de instelling zelf rond de periode van 8 mei, bestaat erin een thema uit te werken. De maximale lengte van de verhandeling bedraagt 2 bladzijden of 1 bladzijde recto - verso.

Algemeen reglement - Hoger secundair Onderwijs, 1ste, 2de jaar van 3de graad

Art. 1 - De Auschwitz Stichting, studie- en documentatiecentrum schrijft een jaarlijkse wedstrijd uit ter nagedach-

tenis aan alle slachtoffers van de nazi- concentratie- en vernietigingskampen .

Art. 2 - De proef bestaat uit het schrijven van een verhandeling waarvan het onderwerp jaarlijks bepaald wordt. De duur van de proef is drie uren. Door de betrokken leerkracht kan een toelichting gegeven worden bij de afname van de proef. De verhandelingen zullen zowel op inhoud (2/3) als stijl (1/3) beoordeeld worden.

Art. 3 - De jaarlijkse prijzen voor de bekroning van de beste inzendingen worden in de maand juni uitgereikt bij voorkeur op het einde van het schooljaar tijdens de proclamatie.

Art. 4 - Per provincie wordt één prijs uitgereikt ten bedrage van 5.000 BEF. Bovendien mogen de laureaten gratis deelnemen aan een studiereis naar Auschwitz-Birkenau georganiseerd door de Auschwitz Stichting. De reis ter waarde van ruim 30.000 BEF duurt 5 dagen en vindt plaats tijdens de Paasvakantie. De Auschwitz Stichting behoudt zich het recht voor de bekroonde werken te publiceren.

Art. 5 - De inzendingen worden geadresseerd aan de Heer Paul Halter, voorzitter van de Auschwitz Stichting, Huidevetterstraat 65, 1000 Brussel op de voorziene datum van de toepassingsmodaliteiten van het reglement.

Art. 6 - De inzendingen worden beoordeeld door een jury samengesteld uit leden van de Raad van de Auschwitz Stichting, leerkrachten en personen wier opname wenselijk wordt geacht. Elk jurylid brengt verslag uit over de inzendingen die hem of haar worden voorgelegd. Na kennisname van het geheel der verslagen gaat de jury over tot de toekenning van de prijzen. Tegen de beslissing van de jury is geen beroep mogelijk.

Art. 7 - Alles wat niet vermeld wordt in dit reglement, valt onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting.

• Joods Museum van Deportatie en Verzet - Kazerne Dossin - Mechelen.

Het Museum van Deportatie en Verzet van de Joden van België is in een vleugel van de voormalige «Kazerne Dossin de Saint Georges» gevestigd. Deze historische site is tevens een oord van herinnering. Hier, halfweg tussen Brussel en Antwerpen, organiseerden de nazi's het «SS-Sammellager

Mecheln», het verzamelkamp van de deportatie van de Joden van België.

Het «SS-Sammellager Mecheln» is het vertrekpunt van een deportatie zonder terugkeer. Tussen 1942 en 1944 voeren 28 konvooien 25.257 gevangenen van Mechelen naar Auschwitz in Polen. Twee derden van hen worden bij hun aankomst vergast. Bij de bevrijding van de kampen zijn er nog slechts 1.207 in leven. De kazerne Dossin was, in de meeste letterlijke betekenis van het woord, een wachtkamer van de dood.

Het museum van de Deportatie en Verzet van de Joden van België toont en vertelt de geschiedenis van de «Endlösung» in België en Europa.

In het museum komen meerdere onderwerpen aan bod : de hulp en de steun aan de SS'ers - nochtans slechts een kleine groep - vanuit Belgische instellingen. De collaboratie van extreem-rechtse bewegingen. De moord op bijna de helft van de Joden in België. Het verzet van de Joden die aan de deportatie weten te ontsnappen. De hulp en de medewerking van een brede laag van de Belgische bevolking, in het bijzonder de redding van de Joodse kinderen.

adres : Goswin de Stasartstraat 153, B - 2800 Mechelen.

Tel. 015/ 29.06.60 , fax 015/29.08.76.

Gratis toegang.

Open van zondag tot donderdag van 10 tot 17 uur.

Groepsbezoek na afspraak. Interactieve rondleiding in het nederlands, Frans en Engels.

Ten behoeve van de leerkrachten is er een didactische documentatiemap ter beschikking alsook andere publicaties o.m. *KZ 5148. Regine Beer*, red. Paul de Keulenaer en *De ontkenning van de jodenuitroeijing* van Stijn Vanermen.

• Prijs van de Auschwitz-Stichting

REGLEMENT

Art. 1 - *De Auschwitz-Stichting, Studie- en Documentatiecentrum over de concentratiekampen, stelt de Prijs van de Auschwitz-Stichting in ter herdenking van de slachtoffers gevallen in de concentratie- en vernietigingskampen onder het nazisme.*

Art. 2 - De Prijs van de Auschwitz-Stichting wordt jaarlijks toegekend in de maand maart ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert naar de ontwikkelingen die geleid hebben tot het nazikampensysteem.

Art. 3 - De Prijs van de Auschwitz-Stichting bedraagt 50.000 Bfr. Hij kan niet opgedeeld worden en wordt niet verhoogd indien bij gedurende één of meerdere jaren niet zou uitgereikt worden. De Auschwitz-Stichting behoudt zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz-Stichting, op voorstel van de jury, behoudt zich het recht voor om een laureaat een supplementaire navorsingssubsidie toe te kennen.

Art. 5 - Drie exemplaren dienen geadresseerd te worden aan de Auschwitz-Stichting t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel ten laatste op 31 december van elk jaar. De exemplaren van niet weerhouden werken zullen teruggestuurd worden aan de auteurs.

Art. 6 - De werken zullen onderzocht worden door een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij is samengesteld uit enerzijds leden van de Raad van Bestuur van de Auschwitz-Stichting alsook uit personen waarvan de opname in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jury-lid stelt een rapport op over de kandidaturen die hij verzocht werd te onderzoeken. Na kennisname van alle rapporten zal de jury zich beraden over het toekennen van de Prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de jury-beslissing.

Art. 7 - Alle zaken die niet voorzien zijn in dit règlement vallen onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz-Stichting.

SUGGESTIES VOOR ONDERZOEKSTHEMA'S

Geschiedenis en Historiografie

Collaboratie/Verzet/Deportatie/Vervolging van joden en zigeuners/Verplichte tewerkstelling/Het verblijf in België van Duitse emigranten vanaf 1933/Houding van de Belgische regering in Londen tegenover de jodenvervolging in het bezette België/De houding van het Belgische administratieve-, juridische en politie-apparaat ten aanzien van de deportatie tijdens de nazi-bezetting/Belgische historiografie over de

Tweede Wereldoorlog - balans, analyse, methodologie/-
Gescreven en mondelinge getuigenissen/De rapatriëring
naar het bevrijde België/Het Belgische en Internationale
Rode Kruis gedurende de Tweede Wereldoorlog/Het dagelijkse
leven tijdens de nazi-bezetting/enz.

Economie

De economische crisis van 1923 en 1929/De leer der geleide
economie/De oorlogseconomie/Vakbonden en werkgevers
tijdens de nazi-bezetting/De exploitatie van de concentratio-
naire arbeid en economie/De economische heropbouw na de
oorlog/enz.

Sociale en politieke wetenschappen en filosofie

Analyse van de totalitaire systemen en hun ideologie/De
houding van sociale groepen, politieke partijen, instellingen
en Kerken ten opzichte van het fascisme en de Nieuwe
Orde/Geschiedenis van het antisemitisme/De intellectuelen en
het fascisme, de Nieuwe Orde en het ideologische totalita-
risme/Filosofie, theologie en zedenleer na Auchwitz/De
Belgische repressie- en zuiveringspolitiek in verband met de
collaboratie/enz.

Psychologie-Psichiatrie-Geneeskunde

De autoritaire en fascistische persoonlijkheid/Massapsychologie
en propaganda/De politieke mobilisatiemythes/De leidersfi-
guur/Statuut en functies van de geneeskunde en de psycho-
analyse in het Derde Rijk/Het nazi-euthanasieprogramma/Het
statuut van het wetenschappelijke onderzoek in het Derde
Rijk : rassenkunde, volkshygiëne, geneeskunde/Sociaal-psy-
chologische verklaring voor uiterst rechtse bewegingen of
fascistische gedragshoudingen/enz.

Kunstgeschiedenis en Letteren

De esthetica der nazi's/De producties der «Exil»-kunst/De con-
centrationaire Kunst/De artistieke producties van de Nieuwe
Orde, collaboratie en verzet/enz.

Recht

De juridische evolutie van de rechtsstaat naar totalitaire
staat/De rechtsstaat, de uitzonderingstoestand, de dikta-
tuur, de totalitaire staat/Rechtspraak en rechtsleer in het
Derde Rijk/Misdaden tegen de mensheid : processen, juris-
prudentie en rechtsleer/De regeringspolitiek met betrek-

king tot de uitlevering van oorlogsmisdadigers/De Belgische «Commissie voor Oorlogsmisdaden»/De Belgische krijgs-auditoriaten en de zuivering en repressie/De Belgische rechtbanken en de processen in verband met racisme, antisemitisme, uiterst rechts en privé-milities/enz.

Communicatiewetenschappen en journalistiek

Persanalyse omtrent collaboratie, verzet/Analyse van de Belgische radio-uitzendingen te Londen/Analyse van de werking van INBEL te Londen/De filmjournalen tijdens de bezetting/De naoorlogse verspreiding van films over de oorlog en de concentratiekampen/Analyse van persagent-schappen tijdens de bezetting/De censuur/Naoorlogse col-laboratie, racisme, antisemitisme/enz.

Audiovisuele media en theater

De rol van audiovisuele media bij het overbrengen van de nagedachtenis aan de nazi-misdaden en -volkerenmoor-den/De audiovisuele media en de ideologie van het natio-naal-socialisme.

Pedagogie

Pedagogie en de misdaden en volkerenmoorden van de Tweede Wereldoorlog/De pedagogie van het antiracisme.

Vertaling-Vertolking

Kritische vertalingen van werken met betrekking tot de bovengenoemde thema's.

• Prijs van de Vrede

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz-Stichting, een studie- en documen-taticentrum waar men zich kan informeren over de nazi-con-centratiekampen, en het Vredescentrum van de stad Antwerpen schrijven een «Prijs van de Vrede» uit, waarmee ze de slachtoffers van de concentratie- en vernietigings-kampen van de nazi's willen herdenken.

Art. 2 - De prijs wordt jaarlijks, in de maand januari, toe-gekend ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert tot de studie van de vredesproblematiek.

Art. 3 - De prijs bedraagt 50.000 Bfr. Hij is ondeelbaar en wordt niet verhoogd, indien hij gedurende één of meer jaren niet zou worden uitgereikt. De Stichting Auschwitz en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen behouden zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De raad van bestuur van de Auschwitz-Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen kunnen een laureaat een supplementaire onderzoekssubsidie toekennen.

Art. 5 - Drie exemplaren van het werk dienen voor 30 september van elk jaar te worden gestuurd naar de Auschwitz-Stichting, t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel.

Art. 6 - De werken zullen worden voorgelegd aan een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij zal bestaan uit afgevaardigden van de Auschwitz-Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen, alsmede uit personen van wie de opneming in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jurylid stelt een verslag op van de ingezonden werken. Na kennisneming van alle verslagen zal de jury zich beraden over de toekenning van de prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de beslissing van de jury.

Art. 7 - De raad van bestuur van de Auschwitz-Stichting en de vertegenwoordigers van het Vredescentrum van de Stad Antwerpen zijn bevoegd voor alle gevallen die niet in dit règlement zijn voorzien.

